

Գ. ՎԱՐԿԱՆՆԵԱՆ ԵՒ Ռ. ԽԱՆ-ՈՉԱՏ

ԴԱՍԱԳԻՐՔ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

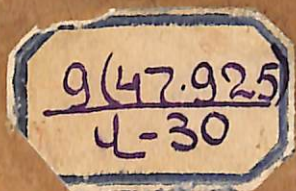
Ա. Ռ. Ա. ՋԻՆՆ Տ. Ա. ՐԻ

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՐԴԸ

ԵՒ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՄՊԵԼՆԵՐ

Վեցերորդ սպարոսփին

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
1918

5 OCT 2011

Գ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԵՒ Ռ. ԽԱՆՈՋՅԱՆ

9 (47-925)

4-30

այ.

ԴԱՍԱԳԻՐՔ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

— 35 —

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՐԴԸ
ԵՒ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ

Վեցերորդ լրացրած տպագրություն

38 պատկերով

— 0 —

ԹԻՖԼԻՍ

Պատ. Գրադ. ՕՆՏՐԱՆՈՒՄ Մեծ Վաճճի փող. № 3
1917

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ

30929

3432

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՐԴՈՒ ՆԻԹԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

1.

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԸ

Շատ հին ժամանակներում մարդիկ, բացի բնութեան տւած բարիքներից, ուրիշ ոչինչ չեն ունեցել: Նրանք չեն ունեցել ոչ հագուստ, ոչ բնակարան և ոչ էլ ապրելու այն բոլոր միջոցները, ինչ որ հագարաւոր տարիների ընթացքում մարդիկ հնարել ու շինել են:

Սկզբում մարդիկ համարեա ոչնչով չէին տարբերում զազաններից: Գազանները դեռ էլի ծածկւած են տաք մուշտակներով և կարող են ցրտից պաշտպանել: Մարդիկ այդ բանից էլ զուրկ էին, ուստի և չէին կարողանում ապրել ամեն տեղ:

Առաջ մարդիկ ապրում էին միմիայն այնպիսի տաք երկիրներում, ուր ձմեռ չը կայ և ամբողջ տարին տաք է: Այդպիսի երկիրների բնութիւնն էլ չափազանց հարուստ է և լիքը ամեն տեսակ բարիքներով. այդտեղ մարդը առանց աշխատանքի ու դժուարութեան թէ կերակուր և թէ ապաստան է գտնում, կարիք էլ չի զգում հագուստ հագնելու:

Հէնց հիմա էլ այդպիսի տաք երկիրներում ապրում են շատ ցեղեր, որոնք ոչ մի հագուստի կտրիք չեն պոռւմ և ման են գալիս մերկ, բոքիկ ու բաց գլխով:

Այդ վայրենի ցեղերից շատերը հաստատուն նակարան կամ կացարան չունեն: Իրանց յու վիտացող գաղաններից պաշտպանւելու համար, բանք ապաստան են գտնում ծառերի խիտ օղորտ վրայ, քարայրներում՝ եւ քարանձաւներում:

Նախապատմական շրջանում ապրող մեր նախապապերը ճիշտ այդ վայրենի դրութեան մէջ էին: Նրանք էլ գաղանների յարձակումներից պահւելու մէջ էին և գիշերներն անց կացնում ծառերի ճիւղերի վրա ու գանազան քարայրների մէջ:

2.

ՈՒՏԵԼԻՔԸ

Նախապատմական շրջանի մարդիկ սկզբում ոչ մի աշխատանք անել չը գիտէին: Նրանք ոչ հերկել, ոչ ցանել, ոչ հաց թխել և ոչ էլ կերակուր պատրաստել գիտէին: Այն ժամանակներնք կերակրւում էին միմիայն բնութեան տւած բարիքներով: Ուտում էին պտուղներ, բոյսերի արմատներ կամ սերմեր և ծովային ու ցամաքային ամեն տեսակ կենդանիներ՝ մուկ, գորտ, շուն, կատու և այլն:

Այդ կենդանիներից շատերի անունն անգամ մեզ զգուշ են պատճառում և մենք ոչ մի կերպ չենք

ուտի նրանց: Բայց դա միմիայն սովորութիւնից է կախւած: Այս բոպէիս էլ այնպիսի ազգեր կան, որոնց համար մուկը, գորտը, մորեխը և ուրիշ այդ տեսակ կենդանիներն ու զեռունները նոյնքան համեղ ու սիրելի կերակուրներ են, որքան մեզ համար վառեկը, ոչխարն ու կովը:

Մեր երկրում էլ սովի ժամանակ մարդիկ սիրով ուտում են այնպիսի կենդանիներ, որոնց ուրիշ ժամանակ երբէք չէին ուտի:

Նախամարդիկ գտնւում էին ճիշտ սովի ժամանակ ապրող մարդկանց դրութեան մէջ. նրանք իրանց աշխատանքով դեռ ևս ուտելիքներ պատրաստել չիմանալով՝ քաղցից չը մեռնելու համար՝ ստիպւած էին ուտել այն ամենը, ինչոր իրանց ձեռքն էր ընկնում:

3.

ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ԿԵՍՆՔ

Ներկայումս, երբ մենք մի նոր մարդու հետ ենք ծանօթանում, իսկոյն հետաքրքրւում ենք իմ տնայաւթէ նա հրտեղացի է, կամ հրն է նրա հայրենիքը: Նախամարդիկ ոչ միայն մշտական բնակարաններ չունէին, այլ և մշտական հայրենիք էլ չունէին: Նրանք ստիպւած էին շարունակ դէս ու դէն ընկնել, երկրէ-երկիր թափառել՝ կերակուր գտնելու նպատակով:

Հիմա էլ մարդիկ շատ անգամ ստիպւած են իրանց հայրենիքը թողնել և օտար երկիր գնալ աշխատանք գտնելու համար: Օրինակ, գիւղերից գնում

են թիֆլիս, Բագու կամ մի ուրիշ մեծ քաղաք: Մենք այդ մարդկանց համար չենք ասի, թէ նրանք թափառում են: Նրանք ունեն մշտական բնակավայր կամ հայրենիք, ուր կարող են մի որոշ ժամանակից յետոյ վերադառնալ: Բացի դրանից, թիֆլիս կամ Բագու գնացողը, երբ գործ կամ աշխատանք է ճարում այլ ևս երկար ժամանակ տեղից չի շարժւում:

Բոլորովին այլ էր նախամարդկանց կեանքը: Նրանք ոչ թէ գործ կամ աշխատանք էին փնտռում, այլ այնպիսի տեղեր, ուր բնութիւնը կարող էր աւելի առատութեամբ կերակրել նրանց: Բայ երբ ուտում, սպառում էին իրանց շուրջը գտնւած բոլոր ուտելիքները, նրանք իսկոյն թողնում, հեռանում էին մի նոր տեղ գտնելու:

Եւ այդպէս շարունակ ուտելիք փնտռելու նրպատակով թափառած ժամանակ, մարդիկ միշտ դիտում էին բնութիւնը: Նրանք նկատում էին, թէ տարւայ ճիւղերում և ճիւղերում կարելի է առատութեամբ այս ու այն պտուղները գտնել, երբ և ճիւղերի վրայ են լինում մեծ քանակութեամբ դեռուներ, ճիւղեր կամ այլ կենդանիներ:

Այդպէս, ժամանակի ու տեղի համաձայն, մարդիկ շարունակ թափառում էին տեղից տեղ, միշտ մտածելով, որ քաղցած չը մնան:

Թափառական կեանք վարող մարդկանց համար, մշտական բնակավայր կամ տուն ու տեղ ունենալը նոյն իսկ շատ ծանր բեռ կարող էր լինել, որովհետեւ նա ստիպւած պիտի լինէր իր տունը պահպանելու պատճառով, երկար ժամանակ միևնոյն տեղում մնալ և ուրիշ մեռնել:

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐՆ ՈՒ ԶԵՆՔԵՐԸ

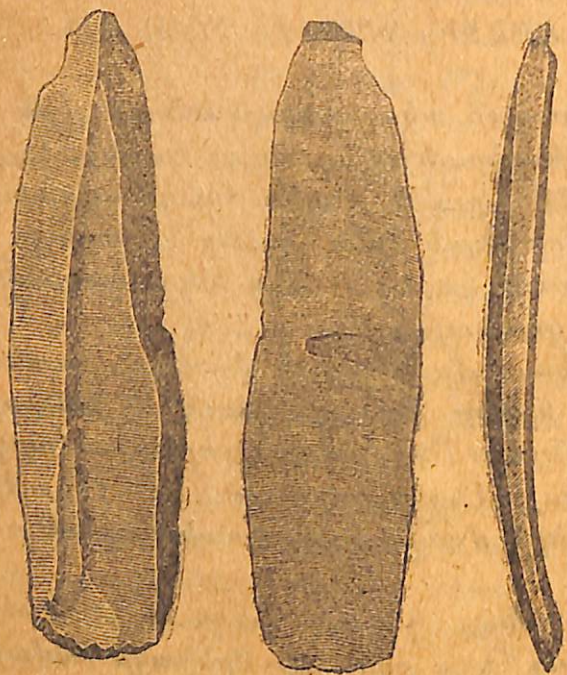
Զանազան տեսակ գազաններով լիքն անտառներում թափառելը և ուտելիք որոնելն էլ շատ հեշտ բան չէ: Բոլորովին անգէն մարդը այդպիսի տեղերում, փոխանակ իրեն համար կերակուր գտնելու, շատ անգամ կարող է հէնց ինքը գազաններին կերակուր դառնալ:

Ներկայումս այդպիսի վտանգաւոր տեղ գնալիս, մարդիկ իրանց հետ վերցնում են կատարելագործւած զէնքեր: Բայց ճիւղ էր աւել նախամարդուն հրացան ու այլ զէնքեր, երբ նրանք դեռ երկաթի կամ այլ մետաղների մասին ոչմի հասկացողութիւն էլ չունէին:

Գազաններ չեղած տեղումն էլ ուտելիք ձեռք պցելը շատ հեշտ բան չէր: Օրինակի համար, երբեմն տեսնում ես՝ ծառի վրայի պտուղները այնքան բարձր են կախւած, որ ձեռք չի հասնում. կամ թէ մի որ և է բոյսի համեղ արմատը այնչափ խորն է թաղւած հողի մէջ, որ անկարելի է մատներով ու եղունգներով հանել, և կամ թէ՛ այս ու այն բնկոյղը այն ատիճան պինդ է, որ չես կարող ատամներով կտրել:

Այսպիսի և ուրիշ շատ աւելի մեծ դժւարութիւնների առաջ մարդիկ հիմա բոլորովին կանգ չեն առնում. նրանք ունեն շատ յարմար կերպով շինւած բահ, քլունգ, կացին, մուրճ, դանակ և այլ բազմաթիւ գործիքներ: Նախամարդիկ այդ բոլորից և ոչ մէկը չունէին: Նրանք իրանց առաջին գործիքներն

ու գէնքերը գտան հէնց այն բնութեան մէջ, որտեղ գտել էին իրանց ուտելիքը: Առաջին գործիքներն ու գէնքերը եղել են փայտն ու քարը:

Նկ. 1. Քարե գանակներ:

Փայտէ ձողով նախամարդիկ բարձր ծառի պտուղներն էին թափ տալիս, սրածայր փայտով գետնից արմատներ էին հանում, իսկ քարերով ամեն տեսակ պինդ կեղև ունեցող ընկոյզներ էին կտորում: Նոյն փայտերով ու քարերով նրանք նաև պաշտպանում էին գազաններից:

Այդ սկզբնական գործիքներն ու գէնքերը ձեռք բերելուց յետոյ, մարդիկ սկսում են կամաց-կամաց

կատարելագործել նրանց և յարմարեցնել իրանց զանազան պէտքերին:

Մարդիկ երբ տեսնում են, որ կարելի է քարը կտորել մի ուրիշ քարի միջոցով, սկսում են քարի կտորներին զանազան ձևեր տալ: Մի որեէ բան կրտրելու համար, քարի կտորի մի կողմը սրում և նրան դանակի ձև էին տալիս, իսկ ծակելու համար՝ նրան երկար ու սրածայր էին դարձնում:

Այդպիսի գործիքներ ու գէնքեր պատրաստելու համար մեծ ծառայութիւն էր մատուցանում կայծաքարը: Իսկ շատ հեշտութեամբ է կտորւում ու զանազան ձևեր ստանում:

Բացի փայտից ու քարից, գործիքներն ու գէնքեր պատրաստելու համար, նախամարդիկ օգտւում էին նոյնպէս կենդանիների ոսկորներից, ժանիքներից և եղջիւրներից:

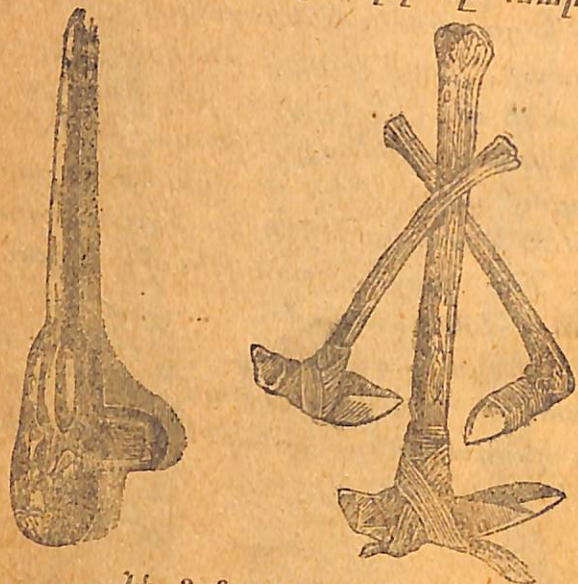
5.

ԱՌՍԶԻՆ ՄՈՒՐՃՆ ՈՒ ԿՍՑԻՆԸ

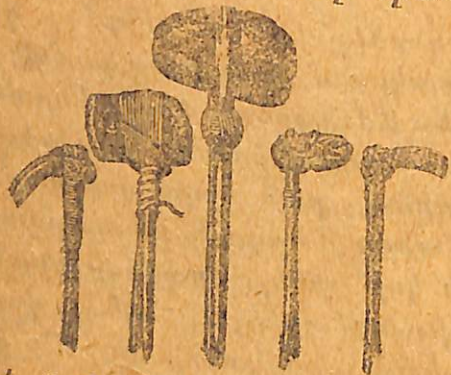
Առաջին գործիքներն ու գէնքերը գտնելուց յետոյ, մարդիկ սկսում են նրանց կամաց-կամաց կատարելագործել: Ամենօրեայ փորձով նրանք նկատում են, որ երկար փայտով խփած հարւածը շատ աւելի թիստ և ուժգին է, քան կարճ փայտով խփածը: Եւ այդ հանգամանքը մարդուն թելադրում է իր քարէ գործիքներին՝ կոթ շինել, որպէսզի նրանց հարւածը զօրաւոր լինի: Կոթ շինելու համար փայտի պակասութիւն չը կար, հարկաւոր էր միայն սրածայր

քարի կտորը փայտի մի ծայրին ամրացնելու հնարը գտնել:

Կարիքն ու անհրաժեշտութիւնը հնարագէտ են

Նկ. 2 Քարէ կտորներ
դարձնում մարդուն: Եւ նախամարդիկ կապելու միջոցներ են գտնում. դրա համար նրանք գործ են ա-

Նկ. 3. Քարէ մուրճեր և կացիններ:

ծում զանազան ըոյսերի (օրինակ՝ կանեփի) կամ ծառի թելանման կեղևները: Նրանք, քարի կտորը փայտի ծայրին կապելով, հնարել են իրանց առաջին մուրճն ու կացինը: Եթէ փայտի ծայրին կապած քարը բուժ էր՝ գործիքը մուրճի դեր էր կատարում, իսկ եթէ քարը մի կողմով սուր էր՝ նա դառնում էր կացին:

Այդ եղանակով պատրաստած գործիքները, բացի ուժեղ հարւած ունենալը, շատ յարմար էին նոյնպէս ձեռքում բռնելու համար:

6.

ԱՐՍՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ

Նախամարդն իր առաջին մուրճն ու կացինը հնարելուց յետոյ, այլևս զինւած էր: Նա հիմա առաջան ալէս չէր վախենում զազաններից. նա ոչ միայն համարձակւում էր նրանց հետ կռիւ բռնել, այլև որսում էր նրանց և իր աղքատիկ սեզանը հարստացնում: Այժմ նա հնարաւորութիւն ունէր ըսպանելու այնպիսի կենդանիներ, որոնցից նա առաջ փախչում էր ու պահւում:

Այդ ժամանակից մարդը սկսում է որսորդութեամբ պարապել:

Քարէ կացինով ու մուրճով զազաններին գիմաղդելը թէև աւելի հեշտ էր, բայց և այնպէս անփափաք բան չէր. պէտք էր զազանին այնչափ մօտենալ, որ կացինը կամ մուրճի ծայրը հասնի նրան: Սակայն այդ բոլորին զազանը կարող էր կացնի հար-

ւածը ստանալուց առաջ՝ մարդու վրա ցատկել ու նրան բզկի-բզկի անել:

Այդ բանը ստիպում է մարդուն մտածել, թե չի կարելի արդեօք այնպիսի զէնք կամ գործիք հնարել, որով կարելի լինի որսին (թռչուն կամ վաղան) սպանել հեռուից, առանց նրան շատ մօտենալու:

Եւ մարդիկ հնարում են պարսատիկն ու նիզակը:

Պարսատիկը շինելու համար վերցնում էին մի մորթու կամ կաշւի փոքրիկ կտոր, երկու ծայրերը

Նկ. 4. Եղջիւրէ և ուկրէ գործիքներ ու զէնք:

ծակում և այդ ծակերից թել անցկացնում, թելերն էլ պատրաստում էին զանազան ծառերի ու բոյսերի կեղևներից:

Պարսատիկով մարդիկ քարեր էին նետում հեռու

և ուժգին հարւածում: Դեռ մինչև հիմա էլ երեխէքը այդ զէնքը իբրև խաղալիք գործ են ւածում:

Խիստ թափով գցած ժամանակ նիզակն էլ բաւական հեռու կարող է գնալ և ուժեղ հարւածել: Մեր երկրում ապրող քիւրդերը հիմի էլ դեռ գործ են ա-

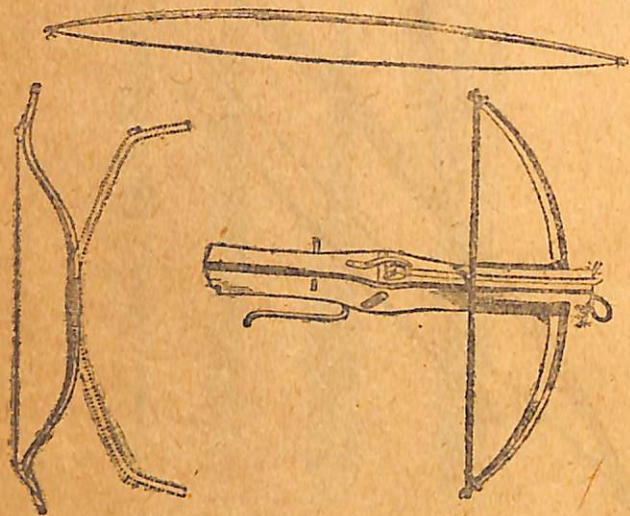
Նկ. 5. Պարզ տեսակի նետ ու աղէղ:

ծում նիզակ: Դա մի երկար ձող է, որի մէկ կամ երկու ծայրերին երկաթէ սուր սլաքներ են ամրաց-

րած: Զողի մէջտեղից բռնում, ճօճում են օղի մէջ
և թափով նետում ու հարւածում թշնամուն:

Նախամարդիկ այդ ձևով էին շինում իրանց նի-
զակը, այն տարբերութեամբ միայն, որ երկաթէ սը-
լաքների փոխարէն, նրանք ձողի ծայրերին ամրաց-
նում էին սուր քարի կամ ոսկորի կտորներ:

Փամանակի ընթացքում այդ պարսառիկն ու
նիզակն էլ չեն գոհացնում որսորդ մարդուն, որով-
հետև գրանց երկար գործածելուց ձեռքը յոգնում
էր: Այդ անյարմարութիւնից նա ազատւում է,
մի նոր գործիք հնարելով:

Նկ. 6. Բարդ տեսակի աղեղներ

Նա վերցնում է ծառի դալար, բայց առաձգա-
կան ճիւղը, ծոռւմ է նրան ու կիսաշրջանի ձև տա-
լիս: Յետոյ ճիւղի թեքում ծայրերը նա ամուր կա-

պում է բարակ թուկով: Այդ եղանակով ահա պատ-
րաստ է աղեղը:

Աղեղի միջոցով նիզակի նետելը շատ ու շատ
հեշտանում է: Բայց այս անգամ նիզակը առաջա-
նից շատ աւելի կարճ է լինում և մէկ ծայրին մի-
շայն սլաք հաղցրած: Այդ ձևով պատրաստւած նի-
զակը կոչւում է նետ:

Նկ. 7. Կայծքարէ նետ և նիզակի ծայրեր:

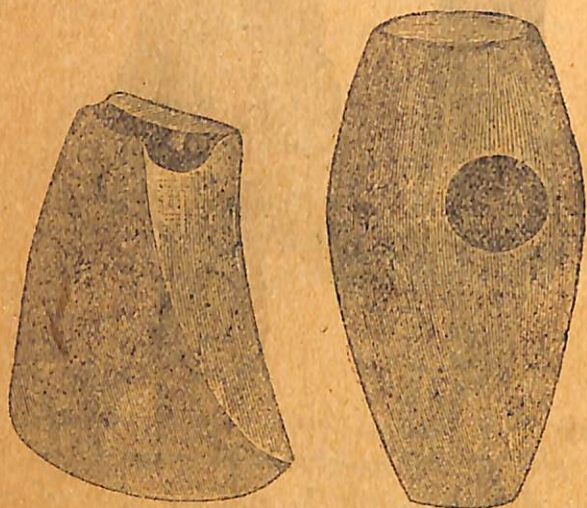
Աղեղի շինելն ու գործածելը շատ հեշտ է. մին-
չև օրս մեր մանուկներն էլ յաճախ շինում ու գործ
են անում նրան, իբրև խաղալիք: Նետը դնում են ա-
ղեղի վրայ և բուխ ծայրը ամրացնում թուկին, որ կոչ-
ւում է լար: Յետոյ ձախ ձեռքով բռնում են աղեղը,
խսկ աջով բռնելով նետի բուխ ծայրը լարի հետ միա-

սին, լաւ քաշում և յանկարծ բնոյ են թողնում: Այդ
ձեով գցւած նետը բաւականին հեռու է թռչում և
նպատակին հարւածում:

7.

Ք Ա Ր Է Դ Ա Ր

Նախամարդու հնարած գործիքներն ու զէնքերը
շատ կոշտ, կռուիւ և անյարմար բաներ էին: Նրան-
ցով չէր կարելի արագ աշխատանք կատարել և ոչ

Նկ. 8. Յղկւած քարէ կացիւններ:

էլ արագ աշխատել: Սակայն նախամարդու կեանքն
էլ շատ պարզ էր, և մարդիկ շատ ու շատ բաների
խելի կարիք էլ չունէին:

Այսպիսի գործիքներով ու զէնքերով մեր նախա-
նորայինը աշխատել ու եօթա են գնացել ամբողջ հա-
զարաւոր տարիներ, մինչև որ վերջապէս հնարը գը-
տել են աւելի յարմարը պատրաստելու:

Շարունակ զանազան տեսակ քարերից գործիք-
ներ պատրաստելիս, մարդիկ նկատում են, որ տար-
բեր տեսակի քարերը միմեանց տաշում ու յղկում
են: Այդ ժամանակից ահա, նրանք սկսում են իրանց
խորատաբար գործիքները յղկել և հետզհետէ հնարել

Նկ. 9. Երեսն:

յղկւած քարէ կացիւններ, սանդ, երկանք և ուրիշ շատ
անհրաժեշտ գործիքներ ու զէնքեր:

Նախադարձական այն ամբողջ շրջանը, երբ
մարդիկ քարէ գործիքներ ու զէնքեր են պարծածել,
կոչւում է քարէ դար: Այդ քարէ դարը տեղի է տա-
նական հազարաւոր տարիներ և բաժանւում է երկու
մեծ շրջանների. տաղիւնը՝ հին քարէ դար, երբ դեռ
մարդիկ կոշտ ու կռուիւ գործիքներ էին պարծածում,
իսկ երկրորդը՝ նոր քարէ դար, երբ մարդիկ հղկւած
քարէ գործիքներ էին պարծածում:

ՄԻՍՆ ՈՒ ԶՈՒԿԸ ՊԱՀՊԱՆՆԵԼՈՒ ՄԻԶՈՅՆԵՐ

Ինչպիսի զէնքեր ու գործիքներ էլ հնարում էին նախամարդիկ, դարձեալ նրանք երկար ժամանակ զեռ կիսաքաղցած կեանք էին վարում: Միմիայն որ սի յոյսով ապրող մարդու վիճակը ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել:

Պատահում էր, որ մի օր որսը չափազանց առատ էր լինում, բայց և պատահում էր, որ որսորդը օրերով ոչինչ չէր կարողանում գտնել:

Մարդիկ զեռ չըզիտէին, թէ ինչպէս աւելցած միսը կամ ձուկը միւս օրւայ համար պահել:

Մենք հիմա դրանց երկար ժամանակ պահպանելու շատ միջոցներ գիտենք: Օրինակ՝ մսից դաւաւում, երշիկ (կալբաս) և ապուխտ ենք պատրաստում, ձուկը չորացնում կամ աղն ենք դնում, բանջարեղէնները քացախի մէջն ենք պահում, պտուղներից կոնսերվներ ենք պատրաստում և այլն: Նախամարդիկ այդ բոլորի մասին ոչ մի գաղափար չունէին: Նրանք ամեն բան ուտում էին հում, հէնց այնպէս, ինչպէս որ գտնում էին: Եթէ առատ որսից աւելացածը փորձում էին միւս օրերի համար պահել, ամեն ինչ հոտում, փչանում էր:

Շատ ու շատ երկար դարեր են անցել, մինչև որ մարդիկ միտն ու ձուկը չորացնելու հնար են գտնել: Նրանք նկատել են, որ քարէ կամ ոսկորէ դանակով քարակ կտրւած միսը, արեգակի այրող ճառագայթների տակ մնալով, ոչ թէ հոտում, այլ թմրը-

կում, չորանում է և համն էլ դիւրեկան է դառնում:

Այդ ժամանակից մարդիկ հետզհետէ սովորում են միս ու ձուկը չորացնել, ապուխտ պատրաստել, և այդպիսով իրանց շատ աւելի ապահով զգալ:

Իրանից յետոյ նրանք կարող էին թէ «սև օրւայ» համար ուտելիք պահել, և թէ որսորդութեան կամ ձկնորսութեան գնալիս հետները պաշար վերցնել:

9.

Կ Ր Ա Կ Ի Ք Ի Ի Տ Ը

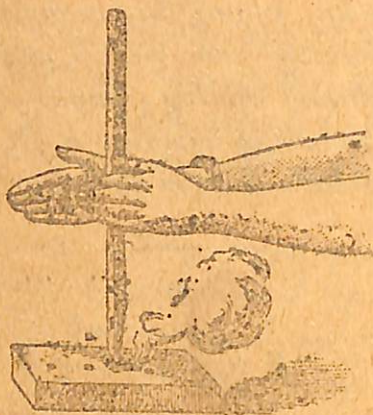
Քարէ գարում մարդու արած գիւտերից ամենանշանաւորը կրակ վառելու գիւտն է:

Հիմա կրակ վառելը այնչափ սովորական ու հեշտաբան է, որ ամենափոքր երեխան էլ գիտէ: Իրա համար հարկաւոր է միայն լուցիկ ունենալ: Ո՞վ չգիտէ, թէ հր աստիճան անհրաժեշտ բան է կրակը: Կրակով մենք տաքանում ենք, հաց ենք թխում, կերակուր պատրաստում, զանազան մետաղներ ենք հալում ու նրանցից հաղար ու մի տեսակ բան շինում: Նախամարդիկ այդ բոլորի մասին զեռ ոչ մի հասկացողութիւն չունէին, որովհետև կրակ վառել չը գիտէին:

Այդպիսով այն ժամանակւայ մարդիկ գիշերները ճրագ ունենալու հնարաւորութիւնից էլ զրկւած էին: Հէնց որ գիշերւայ մութը վրայ էր հասնում, մարդիկ խաւարի մէջ էին թաղւում և ամբողջ գիշերը սրտի դողով անցկացնում:

Նրանք շարունակ սարսափի մէջ էին, մտածե-

լով, թէ ահա շուրջը վիտացող ու ոռնացող զազան-
ներն իրանց վրայ կը յարձակւեն: Այդ գրութեան մէջ

Նկ. 10 և 11. Կրակեան գործիքներ:

մարդիկ տնտեսներ սպասում էին տրեզուրի ծագե-
լուն, որ բոլոր բացւիւնք և իրանց հնարաւորութիւն ու-
նենան գաղանձեցից ուղարկանել:

Նախամարդկանց համար, սակայն, կրակը բո-
լորովին անծանօթ մի բան չէր: Նրանք շատ վաղ էին
նկատել, թէ ինչպէս որոտի ժամանակ, երկնքում մի
ինչ որ բան է փայլատակում, և թէ ինչպէս այդ փայ-
լակը երբեմն ծառերի վրայ է ընկնում, վառում ու
հրդեհներ առաջացնում: Իայց այդպիսի կրակը նա-
խամարդուն վախ ու սարսափ էր միայն պատճա-
ռում: Նրան եղեռք էր այն տեսակ կրակ, որ ուղած
ժամանակ կարողանար թէ վառել և թէ հանգցնել:

Այդպիսի կրակ ստանալու միջոցն էլ մարդիկ
գտան վերջապէս:

Երբ փայտից, քարից և ոսկորից շարունակ գոր-
ծիքներ էին շինում, նրանք տեսան, որ չոր փայտի
երկու կտորներ երկար ժամանակ միմեանց քսելիս,
նախ խիստ տաքանում, ապա վառւում ու կրակ են
գառնում:

Այդ բանը նկատելուց յետոյ, մարդիկ հնարել
են այնպիսի գործիքներ, որոնցով կարելի էր աւելի
հեշտ կերպով կրակ վառել:

Այդ գործիքներից ամենաշատ տարածւածը մի
աւափակ փայտի կտոր էր մի քանի ծակոտիկներով:

Ծակոտիկներից մէկն ու մէկի մէջ մի չոր ձո-
ղիկ էին մտցնում ու ձեռներով այնքան պտտեցնում,
մինչև ձողիկի ծայրը կը վառւէր և կրակ կը ստաց-
ւէր: Ստացւած այդ կրակով նրանք նախ վառում
էին հեշտ վառւող նիւթեր՝ ծառի չոր տերևներ,
խոտ կամ յարդ, և յետոյ վրան փայտեր դնում:

Մինչև օրս էլ մի քանի փայրերի ցեղեր գեո-
հէնց այդ եղանակով են կրակ ստանում:

Շատ աւելի ուշ, կրակ ստանալու համար մարդիկ գործ են ածել կայծքար և արեթ:

10.

ՄԱՐԴՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ԲՆԱԿԱՐԱՆԸ

Կրակի տւած օգուտները չափազանց շատ էին: Մարդիկ ցուրտ ժամանակ տաքանում էին, գիշերները կրակի մօտ պառկելով, գազաններից բոլորովին ապահով էին մնում: Նրանք այլևս կարող էին գնալ և

Նկ. 12. Վարենիների բնակարանի մի տեսակը:

այնպիսի ցուրտ երկիրներում ապրել, ուր առաջ անկարող էին: Կրակով կարող էին միս, պտուղ և դանազան ուտելիքներ եփել, որ անշուշտ աւելի համեղ ու օգտակար է, քան թէ հումը:

Կրակի բազմաթիւ օգուտները տեսնելով, մարդիկ սկսում են նրան ասածու տեղ պաշտել: Նրանք մտածում են մի այնպիսի հնար գտնել, որ կարողանան կրակ-աստուածը երկար ժամանակ վառ պահել:

Քամի եղած ժամանակ և սնձրեային օրերում, կրակը կամ հրդեհ էր առաջացնում և կամ հանգչում էր: Բացի դրանից փայտերը իրար քսելով կրակ ստանալու եղանակը շատ յոգնեցուցիչ էր:

Մարդիկ ամեն կերպ աշխատում էին այդ դժւարութիւնների առաջն առնել: Հետզհետէ սովորեցին բնակարան կամ տուն շինել:

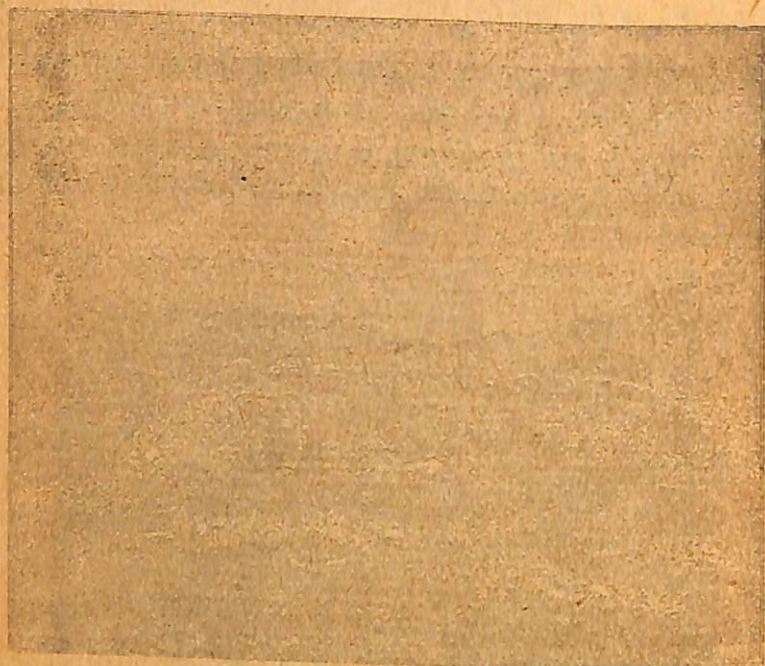

Նկ. 13. Եղեգնեայ բնակարաններից գիւղ:

Նրանք սկզբում փայտից կամ քարից պատւար էին շինում քամու փչած կողմը, բայց յետոյ, տես-

նեղով, որ քամին միշտ միևնույն կողմից չէ փչում, նրանք կրակի չորս կողմից պատեր են շինում ու վրան էլ ծածկում:

Այդ եղանակով շինված տունը սկզբում ծառայում էր միմիայն կրակ-աստուծոյ միշտ վառ պահե-

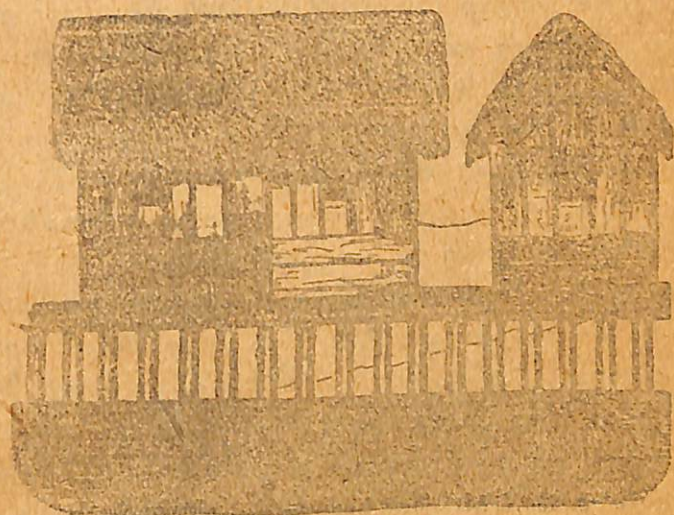

Նկ. 14. Վայրենիների բնակարանների մի ուրիշ տեսակը:

լու համար: Յետոյ երբ մարդիկ ցրւեցին աւելի ցուրտ երկիրներ, նրանք տուն շինում էին իրանց բնակութեան համար:

Բնակած երկրի ու տեղի համաձայն, մարդկանց շինած բնակարաններն էլ սաստիկ տարբերում էին միմեանցից: Տաք երկրներում սալբոլոսների բնակա-

րանները շատ անհաստառ բաներ էին, նրանք շինւում էին գետնի երեսին, փայտի կողերով: (Ցեանր-կար 12): Յուրա երկրների բնակարանները, ընդհանրապէս՝ գետնափոր ու շատ աւելի հաստատուն էին լինում: Ծովերի, լճերի և մեծ գետերի մօտ տալ-րոյ մարդիկն էլ բոլորովին ուրիշ տեսակ բնակա-րաններ էին շինում: Թունաւոր միջատներից ու

Նկ. 15. Զրի վրայ շինված տուն:

այլ զանազան վրասակար կենդանիներից ապահով մնալու համար, մարդիկ բնակարաններ շինում էին հէնց շրի մէջ: Յփէց ոչ շատ հեռու, շրի մէջ նը-րանք հաստ գերաններ էին անկում և դրանց դուրս ցցւած զլուխները վրայ բնակարան շինում: Այդպի-սի բնակարանը, կամ տունը, ափի հետ միացւում էր կամուրջով, կամ թէ չէ մարդիկ տարգապէս մա-կոյիով էին ել ու մուտ անում:

Հ Ա Պ Ո Ւ Մ Տ

Նախամարդիկ հագուստ էլ չունէին: Տաք երկրոր-
ներում ապրելով, նրանք հագուստի իսկի կարիք չէ-
ին զգում: Այս բոլորիս էլ այդպիսի երկիրներում
ապրող շատ ցեղեր բոլորովին մերկ են ման գալիս:

Երբ մարդիկ սովորեցին կրակ վառել ու բնա-
կարաններ շինել, նրանք սկսեցին հետզհետէ աւելի
ու աւելի ցուրտ երկիրներ գնալ: Բայց ցուրտ եր-
կրում առանց հագուստի ապրելը շատ դժւար բան
էր: Խօ չի կարելի միշտ կրակի կողքին նստել: Այդ-
պիսով մարդ կարող է քաղցած մնալ:

Այդ ժամանակ մարդիկ նկատում են, որ զա-
ղանները ցրտից բոլորովին չեն վախենում, որովհե-
տե նրանք տաք մուշտակ ունեն: Հետեւելով նրանց
օրինակին, մարդիկ սկսում են դրանից յետոյ ի-
րանց սպանած զազանների մորթով ծածկւել:

Բայց այդ ձևի հագուստ նախամարդուն չէր
կարող գոհացնել, որովհետեւ չդապաղած մորթը թէ
կոշտ է և թէ մարմնին լաւ չի կպչում: Հետզհետէ
նրանք սովորում են դապաղել մորթը: Առաջ նրանք
քերում էին մորթի տակը, թրջում, ձեռքի մէջ ճրմ-
ուում ու կակղացնում էին: Բայց յետոյ, երբ ծա-
նօթացան զանազան բոյսերի, օրինակ՝ գլաուրի հետ,
նրանք դրանց միջոցով աւելի լաւ կարողացան փափ-
կացնել՝ դապաղել իրանց մորթէ հագուստը:

Աւելի ուշ, մարդիկ սովորում են թելանման
բոյսերից, կամ ծառերի բարակ կեղևներից կտորներ

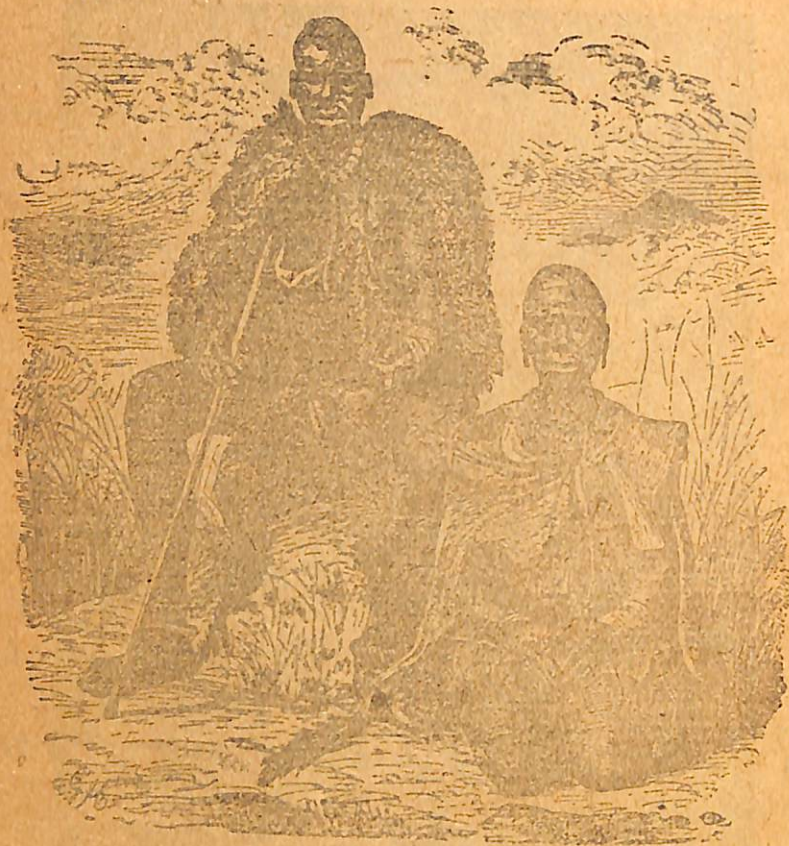
գործել ու նրանցից հագուստ կարել: Մարդու առա-
ջին անգամ գործած կտորները չափազանց հասարակ

Նկ. 16. Մորթով ծածկւած վայրենի:

ու պարզ բաներ էին, ինչպէս օրինակ, այսօրւան

ձեռքը կամ խոիրը: Շատ ու շատ ուշ են նրանք սո-
վորել բրդից մանւածքներ ու զործւածքներ պատ-
րաստելը:

Նկ. 17. Մորթով և կաշիով ծածկւած վայրենիներ:

Կարելու համար էլ, իբրև ասեղ, մարդիկ գործ
էին անում ծառերի փշեր, կենդանիների և մանա-
ւանդ ձկների բարակ ոսկորներ:

Մետաղների հետ դեռ ևս ծանօթ չըլինելով, նը-
րանք անկարող էին ասեղներ ունենալ:

12.

ՄԵՏԱՂՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

Մետաղներ հալելն ու նրանցից զանազան իրեր
պատրաստելը մարդիկ սովորել են շատ ուշ ժամա-
նակ, երբ արդէն լաւ ծանօթ էին կրակի գործա-
ծութեան հետ:

Նկ. 18. Բրնձեղէ գործիքներ:

Բնութեան մէջ մարդը շատ վաղ ժամանակից
էլ նկատել այս կամ այն մետաղը, բայց բանի դեռ կը

կրակ չունէր, նա չը գիտէր էլ թէ մետաղները կարող են հալւել:

Մարդիկ ամենից աւելի ծանօթ էին պղնձին, որովհետև պղինձն է ամենից շատ պատահում բնութեան մէջ:

Սակայն մարդու պլինձը շատ կակուղ է. նրանից անկարելի է գործիքներ ու զէնքեր պատրաստել: Սկզբում մարդիկ այդ փայլուն մետաղը գործ էին անում միմիայն դարդարանքի համար: Կրակը գտնելուց յետոյ, նրանք նկատում են, որ պղինձը, անագի կամ կոյսնի հետ միասին հալւելով, կարծրութիւն է ստանում, և շատ յարմար է դառնում գործիքներ շինելու:

Պղնձի ու անագի այդ խառնուրդը կոչւում է բրոնզ:

Բրոնզը բնութեան մէջ պատրաստի չէ պատահում: Պղինձն ու անագը միասին հալւելով՝ կարելի է ստանալ բրոնզ: Մարդիկ շատ ուշ հասկացան այդ բանը:

Հասկանալուց յետոյ, նրանք այլևս իրանց գործիքների ու զէնքերի մեծ մասը սկսում են բրոնզից պատրաստել: Հէնց այդ ժամանակից էլ մարդկութեան պատմութեան մէջ սկսում է բրոնզի դարը, որ նոյնպէս հազարաւոր տարիներ է տևում:

Բրոնզի հետ միաժամանակ մարդիկ ծանօթացել են նաև երկաթի հետ: Բայց երկաթի հալելն ու մաքրելը շատ աւելի դժուար գործ է, քան բրոնզ պատրաստելը: Դրա համար էլ բրոնզից շինած գործիքներն ու զէնքերը շատ փայ և աւելի են տարածւել, քան երկաթից շինածները:

Բայց երբ մարդիկ երկաթ հալելը սովորեցին,

իրանց բոլոր գործիքներն ու զէնքերը սկսեցին երկաթից պատրաստել: Երկաթը բրոնզից շատ աւելի դիմացկուն և լաւ է:

Նկ. 10. Բրոնզե օրեր և դաշոյն:

Այդ ժամանակից էլ սկսում է մարդկային պատմութեան երկաթե դարը, որ շարունակւում է մինչև այսօր: Հիմա բրոնզից պատրաստում են միմիայն զարդարանքներ և կահկարասիներ: Բրոնզե ու քարե դարերում, մարդիկ բոլորովին չը հրաժարւեցին իրանց քարե գործիքներից. մինչև օրս էլ շատ տեղերում գետ դործ են անում քարե սանդն ու երկանքը:

13.

Ա Մ Ա Ն Ե Ղ Է Ն

Նախապատմական մարդու գործիքների մէջ ամանեղէնը նոյնպէս շատ անհրաժեշտ բան էր:

Հնումը մարդիկ, երբ դեռ շնորհքով գործիքներ չունէին, իրանց ամանեղէնն էլ բնութիւնից էին վերցնում: Նրանք ամանի տեղ գործ էին անում ծառի տերեւներն ու կեղեր, տափակ քար, վայրի

Նկ. 20. Կաւէ ամաններ

գլուխներ, կախօսի կեղեւ, մեղմած մարգարտ և կենդանու գանգ և այլն:

Իրանց առաջին գործիքները հնարելուց յետոյ միայն մարդիկ կամաց-կամաց սովորեցին փայտից աւելի յարմար ամաններ շինել, բայց ոչ այդպիսի ամաններով և ոչ էլ ճիւղերից հիւսած կողովներով կարելի էր կրակի վրայ շուր տաքացնել կամ կերակուր եփել: Նրանք խնայեցին կայրուէին:

Այդ հնարաւոր եղաւ այն ժամանակ միայն, երբ մարդիկ սովորեցին կրակից չայրուող կաւէ ամաններ պատրաստել:

Կաւի ու նրան թրծելու եղանակի հետնոյնպէս մարդիկ պատահմամբ են ծանօթացել:

Նկ. 21. Կաւէ աման, որի վրայ երևում են ճիւղերի հիւսածքի հետքերը:

Զանազան բաներ բանալիս նրանք տեսել էին, որ մի տեսակ կարմիր հող կայ, որ միւս տեսակ

նակ նրանք այլևս չէին վախենում, թէ սովից կը մեռնեն և կարող էին ցանքսի համեմատը սպասել:

Ամենից առաջ, մարդիկ ցանել են այնպիսի սերմեր, որոնք թէ խոշոր են և թէ կարճ ժամանակում են հասնում: Այդպիսի սերմերից են՝ բակլան, լոբին, եգիպտացորենը և ուրիշ հացահատիկներ:

Պտղատու ծառեր ցանելու կամ տնկելու մասին մարդիկ սկզբում իսկի չէին էլ մտածում, որովհետև դրանց պտուղներն ստանալու համար շատ երկար տարիներ սպասելու էին:

Նկ. 26 և 27. Նախնական արօրների տեսակները:

Սկզբում նրանք ցանում էին առանց որևէ գործիքի. սերմը հողի մէջ թաղում էին ձեռքերով և բերքն էլ ձեռքերով քաղում: Բայց յետոյ, ցանելու գործին հնազանդ ընտելանալով, նրանք նկատում են, որ երբ գետինը լաւ է քանդած կամ հողը փափկացրած, բոյսերն աւելի լաւ են աճում ու բերքն էլ

միմիայն խորոված կերակուրներ գիտէին պատրաստել: Խորովում էին թէ միսը, թէ ձուկը, թէ պտուղը և թէ ամեն բան:

Նկ. 22. Սալաքարի վրայ հաց են թխում:

Նրանք խորովելու մի քանի եղանակներ գիտէին. խորովում էին ուտելիքը կամ ուղղակի կրակի վրայ ղնելով, կամ փայտէ շամփուրների անցկացնելով և կամ տաքացրած տափակ քարի վրայ դարսելով:

Հացն էլ քարերի վրայ էին թխում: Կրակի վրայ մի տափակ քար էին դնում և թողնում, որ լաւ տաքանայ: Յետոյ քարի վրայ խմորի գնդակներ էին շարում և փայտի ծայրով այս ու այն կողմ շուռ տալիս, մինչև որ կեփւէին:

Այդ ժամանակներում մարդիկ ջուրն էլ քարերի միջոցով էին տաքացնում:

Նրանք փայտէ ամանք կիսով չափ լցնում էին

Նրով և նրա մէջ՝ կրակի վրայ լաւ տաքացրած քարեր զնում: Քարերի տաքութիւնը ջրին էր անցնում, որից յետոյ սառած քարերը ջրից հանում ու նրանց տեղ ուրիշ տաքացրածները զնում: Եւ այդ գործողութիւնը մի քանի անգամ կրկնելուց յետոյ, ջուրը բաւականին տաքանում էր և գործածելի դառնում:

Մինչև օրս էլ կան ցեղեր, որոնք դեռ ևս տաքացրած քարերի միջոցով են թէ ջուր տաքացնում և թէ հաց թխում:

15.

Զ Ա Ր Դ Ե Ր

Զարդարւելն էլ մարդու ամենագլխաւոր պահանջներից մէկն է: Նրա պահանջը մարդիկ շատ տեղի վաղ են զգացել, քան հագնւելու պահանջը:

Հագուստի մասին մարդիկ սկսել են մտածել այն ժամանակ միայն, երբ ցուրտ երկիրներ են տեղափոխւել: Իսկ զարդարւելու, գեղեցիկ երևալու զգացումը միշտ և ամեն տեղ էլ եղել է մարդու մէջ: Այդ զգացումը բնածին է բոլոր կենդանիների մէջ:

Տարւայ որոշ ժամանակներին, համարեա թէ բոլոր գաղաններն ու թռչունները փոխում են իրանց մաշկերն ու փետուրները և գեղեցկանում են: Ուրիշ խօսքով՝ նրանք զարդարւում են բնութեան տւած զարդերով:

Թէև մարդկանց մէջ էլ զարդարւելու ցանկութիւնը բնածին է, բայց բնութիւնը նրանց չէ տւել

ոչ թռչունների գեղեցիկ փետուրները և ոչ էլ գաղանների փայլուն մորթը: Նրանց փոխարէն բնութիւնը մարդուն տւել է խելք, որի շնորհով նա կարողացել է զարդարւելու շատ միջոցներ գտնել:

Նկ. 53. Զարդարւած կին:

Նախամարդիկ իրանց զարդարանքն էլ բնութիւնից էին վերցնում: Իբրեւ զարդ նրանք գործ էին ածում ծաղիկներ, տերևներ, գունաւոր ժրժմուք, փայլուն փետուրներ ու մորթեր, մեռած մարդու կամ կենդանիների ատամներ և այլն:

Գեղեցիկ երևալու նպատակով, մարդիկ շատ անգամ աշխատում էին այս կամ այն թռչունին կամ

կենդանուն նմանելի: Դրա համար նրանք սանրւելու
զանազան ձևեր էին հնարում, զէմքերն ու մարմի-
նը ներկում էին և այլ միջոցների գիմում:

Հէնց հիմա էլ զեռ կան ցեղեր, որոնք զարգա-
րում և իրանց զէմքն ու մարմինը ներկում են այն-
պէս, ինչպէս որ մեր նախապապերը անում էին
տաանեակ հազարաւոր տարիներ առաջ:

Նկ. 24. Զարգարած վայրենիներ:

Մետաղների, թանկագին քարերի և ապակու հետ
ծանօթանալով, մարդիկ հետզհետէ կատարելագոր-
ծել են իրանց զարդարանքն էլ:

Ոսկին ու արծաթը երկար ժամանակ միմիայն
զարդարանքի համար էին գործ ածւում, իբրև գրամ
գործ էին ածում ուրիշ նիւթեր կամ առարկաներ:

ԿԵՆԴԱՆՈՒՆԻՆԵՐԻՆ ԸՆՏԵԼՍՑՆԵԼԸ

Նախապատմական մարդու կիսաքաղցած դրու-
թիւնը բաւականին լաւանում է, երբ նա սովորում
է ժամանակի ընթացքում վայրի կենդանիներին ըն-
տանեցնել:

Շարունակ զանազան կենդանիների հետ գործ
ունենալով, մարդիկ տեսնում են, որ կենդանիներից
մի քանիսը կերակրւում են այնպիսի ուտելիքնե-
րով, ինչով որ իրանք են կերակրւում:

Այդ կարգի կենդանիներից է շունը: Շունը առ-
հասարակ շատ քչով է բաւականանում, և եթէ նրան
մի քանի ոսկոր գցեն, նա այլևս չի կամենայ հեռանալ:

Այդ բանը նկատելուց յետոյ, մարդիկ սկսել են
շներին ընտանեցնել: Նրանք մեծ բազմութեամբ շը-
ներ էին պահում և չաղայնում ուտելու համար:

Այդ ժամանակից մարդու աշխատանքը բաւա-
կանին թեթեւանում է: Փոխանակ օրերով որսի յե-
տեից ման գալու և գլուխը վառնդի գնելու, նա իր
պահած շներն էր ուտում, մանաւանդ որ շան մի-
սը, ինչպէս ասում են, շատ համեղ է:

Շան ընդունակութիւնների հետ լաւ ծանօթա-
նալուց յետոյ, մարդիկ սկսում են նրան ծառայեց-
նել զանազան պէտքերի համար, օրինակ՝ որսի են
տանում, զազաններից պաշտպանում և այլն:

Շան նման խոզն էլ ուտելիքի կողմից պահանջ-
կոտ չէ: Նա էլ ամենակեր է: Բացի դրանից՝ նա շնից

Նկ. 25. Վաղնիկների դարձվածքները:

աւելի շուտ է չաղանում: Մարդն ընտանեցնում է նաև խողը և յետոյ շատ կենդանիներ:

Կենդանիներին ընտելացնելու մի քանի միջոցներ կան: Ամենից շատ տարածւածն այն է, որ կենդանու ձագուկներին բռնում, պահում ու մեծացնում են:

Որչափ էլ մարդիկ շատ կենդանիներ ընտանեցրել են արգէն, բայց և այնպէս դեռ ևս բազմաթիւ թռչուններ ու գազաններ կան, որոնց մինչև օրս մարդիկ չեն կարողացել ընտանեցնել, այդպիսիներին մենք վայրենի ենք անւանում:

Կենդանիներ ընտելացնելուց յետոյ, մարդիկ ուտելիքի կողմից թէև աղանով էին ու պէտք չունէին որսի համար այս կամ այն կողմ դնալ, բայց դեռ երկար ժամանակ նրանք դարձեալ շարունակում էին թափառակաւ կեանք վարել: Իրա պատճառն այն էր, որ ընտանեցրած կենդանիների մեծ մասը, ինչպէս օրինակ՝ ոչխարը, այծը, կովը, ձին և այլն նոյնպէս թափառական կեանք վարողներ էին:

Մարդիկ նկատել էին, որ այդ կենդանիները, դեռ վայրենի վիճակում էլ մեծ խմբերով էին ապրում և շարունակ տեղից տեղ շարժւում, որպէսզի չը կտորւեն խիստ առջից կամ ցրտից:

Այդ հանդամանքից ստիպւած՝ մարդիկ շարունակում էին իրանց թափառական կեանքը:

Հէնց այժմ էլ մեր երկրի այն ժողովուրդները, որոնք խաշնարածովեամբ են պարապում, ամառը քոչում են դէպի սարերը, իսկ աշնանը՝ դէպի դաշտավայրը:

ԵՐԿՐԱՅԱՐԾՈՒԹԻՒՆ

Անտառներում թափառելով ու շարունակ պրտուղներ, հատիկներ ու արմատիքներ ուտելով, նախամարդիկ շատ վաղ ծանօթացել էին նաև բոյսերի զանազան տեսակների հետ: Նրանք նկատել էին, թէ ինչպէս մի վայր ընկած սերմի տեղը նոր բոյս էր աճում և նայնանման պտուղներ ու սերմեր տալիս: Բայց սկզբում մարդիկ այդ բանի վրայ մի առանձին ուշադրութիւն չէին դարձրել. նրանց գլխովն անգամ չէր անցնում, թէ կարելի է սերմեր ցանել ու մեծ քանակութեամբ բերք ստանալ:

Նախամարդիկ դեռ այն գիտակցութեան չէին հասել, որ կարողանային վաղան ու միա օրան համար մտածել. նրանք ապրում էին միմիայն այս օրան հոգսերով: Այսօրւան աճէն մի պտուղն ու սերմը նրանց համար չափազանց մեծ տրժէք ունէին: Նրանք չէին կարող սիրտ անել ձեռքն ընկած այսօրւան պաշարը գետնում թաղել այն յոյսով, որ մի բանի ամսից յետոյ նոր բերք ստանան: Բացի դրանից՝ նրանք չէին կարող իրանց ցանքսի մօտ ամիսներով քաղցած նստել ու պահապան դառնալ: Իսկ եթէ պահապան չը գտնային, ցանքսը կը փչացնէին ամեն կողմ վիտաղոյ կենդանիներն ու թռչունները:

Մարդիկ նրկրագործութեամբ սկսել են պարապել այն ժամանակ միայն, երբ ընտանեցրած կենդանիների շնորհով, նրանք ուտելու բաւականին առատ թէ միս և թէ կաթ են ունեցել: Այդ ժամա-

հոգերի նման թափանցիկ չէ: Այդ կարմիր հողը, վրան թաց բան դնելիս, միմիայն երեսից էր թրջւում, իսկ մէջը ջուր չէր անցնում: Դա կաւն էր:

Այդ հանգամանքը նկատելով, մարդիկ ցանկացել են իրանց ճիւղերից հիւսւած կողովները, կաւի միջոցով անթափանց դարցնել: Դրա համար կաւից ցեխ են պատրաստում ու նրանով ծեփում կողովներսը և ապա թողնում, որ ցեխը չորանայ: Այդպէս կաւով ծեփած կողովի մէջ այլևս հնարաւոր էր լինում ջուր լցնել:

Յետոյ մարդիկ փորձում են այդպիսի կողովով կրակի վրայ ջուր տաքացնել և տեսնում են, որ ծեփւած կողովի փայտեղէն մասը վառւում, ոչնչանում է, իսկ կաւը եփւում, քարանում, այսինքն թրծում է:

Կաւը թրծելն այնպէս պատահամբ սովորելուց յետոյ, մարդիկ հետզհետէ կաւից բազմաթիւ ու բազմատեսակ կուժ, կճուճ, բղուզ, ափսէ և այլ ամաններ են հնարել, որ մինչև օրս էլ դեռ գործ են ածւում:

Մետաղից ու ապակուց ամանեղէն շինելը մարդիկ սովորել են շատ ուշիկ ուշ ժամանակներում:

ՋՈՒՐ ԵՌԱՑՆՆԼԸ

Բանի դեռ մարդիկ կաւէ ամաններ չունէին, նրանք բոլորովին դուրի էին ջուր եռացնելու հնարաւորութիւնից: Իսկ մինչև որ ջուրը չեռացւի, անկարելի է մի որ և է բան եփել: Այդ պատճառով էլ մարդիկ, կրակը զանալուց յետոյ, երկար ժամանակ

առաջ է լինում: Այդ ժամանակից էլ նրանք հաս-
րում են իրանց առաջին արօրը, որը հետզհետե
կատարելագործում են:

Հաց թխելը նոյնպէս մարդիկ մի անգամից չեն
սովորել: Սկզբում նրանք հասած հասկերը քարերով
շարդում, հատիկները շօկում և այնպէս հում-հում
էին ուտում: Բաւական ժամանակ անցնելուց յե-
տոյ միայն նրանք սովորել են հացահատիկներ ա-
ղալ և ալիւր դարձնել: Աղում էին երկու քարի մի-
ջև շարդելով, սանդի մէջ ծեծելով և երկանքի մի-
ջոցով: Այդ ձևով աղած ալիւրը նրանք խառնում
էին ջրի հետ, շփոթ էին շինում ու այդ շփոթն ու-
տում, առանց եփելու:

18.

ՆՍՏԱԿԵԱՅ ԿԵԱՆՔ

Երկրագործութեամբ պարապելիս մարդիկ շա-
րունակում էին դեռ թափառական կեանք վարել:
Միաժամանակ նրանք թէ խաշնարածութեամբ և
թէ որսորդութեամբ էին պարապում:

Բսկապէս, այս կամ այն գրադմունք ընտրելը,
գլխաւորապէս կախած էր նրանից, թէ մարդիկ
ինչպիսի երկրում էին ապրում:

Եթէ նրանք գետերի կամ ծովերի եզերքին էին
ապրում, աւելի շատ ձկնորսութեամբ էին պարա-
պում: Իսկ եթէ նրանց ապրած երկիրը շատ աւելի
յարմարութիւններ ունէր որսորդութեան, խաշնարա-
ծութեան կամ հողագործութեան համար, մարդիկ

այդ գրադմունքներն էին ընտրում: Լինում էին այն-
պիսի երկիրներ, ուր կարելի էր այդ գրադմունք-
ներից թէ մէկը և թէ միւսը ունենալ:

Հէնց մեր երկրի շատ տեղերում էլ ժողովուր-
դը միաժամանակ պարապում է թէ հողագործու-
թեամբ և թէ խաշնարածութեամբ: Ամառւայ ամիս-
ներին ընտանիքի մի մասը գնում է խաշների հետ
«սարը» թափառելու, իսկ միւս մասը մնում է գիւ-
ղում՝ երկրագործական աշխատանքներ կատարելու:

Հետզհետէ երկրագործութեան վարժւելով, նա-
խամարդիկ չեն սկսել միանգամից նստակեաց կեանք
վարել ու հիմիկւան պէս գիւղեր ու քաղաքներ շի-
նել: Այդ էլ կատարւել է շատ դանդաղ կերպով և
երկար տարիների ընթացքում:

Առաջ մարդիկ տարւայ մի որոշ ժամանակ է-
լին միայն կանգ աւնում այս ու այն տեղ, որպէսզի
սպասեն ցանքսի վերջանալուն: Բերքերը հաւաքելուց
յետոյ, նրանք դարձեալ շարունակում էին իրանց
թափառական կեանքը: Բացի դրանից, միևնոյն մար-
դիկ, ամեն տարի, միևնոյն տեղում չեն կատարում
իրանց ցանքսը: Ընդհակառակը՝ նրանք միշտ մտնէին
դաշիս և ուր որ ազատ ու յարմար տեղ էին զրո-
նում, այնտեղ էլ ցանում էին: Ազատ տեղեր էլ լսօմ
շատ, չէ՞ որ մարդիկ հիմիկւան չափ բազմաթիւ չէին:

Երկրագործութեամբ պարապելու զազափարը ա-
ռաջին անգամ կնոջ ուղեղումն է ծագել:

Կանայք իրանց երեխաներին կերակրելու և մե-
ծացնելու հոգսերով ժանրաբեռնւած, անկարող էին
տղամարդկանց նման որսորդութեամբ պարապել:
Նրանք ստիպւած էին շատ աւելի բուսեղէն ուտե-

լիքներով բաւականանալ։ Այդ պատճառով էլ կանայք աւելի շատ միջոց ունէին բոյսերի հետ ծանօթանալու և սերմեր ցանելու փորձեր անել։

Տղամարդիկ երկար ժամանակ խորշում էին երկրագործութիւնից՝ անվայել գործ համարելով այդ։ Նրանք այդ աշխատանքը թողնում էին կանանց, իսկ իրանք սրտորդութեամբ էին պարապում։

Մինչև այսօր էլ կան ցեղեր, որոնց մէջ երկրագործութիւնը «կանանց գործ» է համարւում։

19.

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Շարունակ երկրէ երկիր գնալու ստիպւած նախամարդիկ ճանապարհներէց բոլորովին զուրկ էին։

Դեռ ոչ միայն այսօրւան երաթուղիները, խրճուղիներն ու աւտոմօբիլները չը կային, այլ մինչև անգամ հառարակ ճանապարհներ ու ընտանի առաստաւներ էլ գոյութիւն չունէին։

Նրանք ստիպւած էին շարունակ ոտքով ման գալ։ Իսկ ոտքով շատ հեռու ճանապարհ չէր կարելի գնալ, և եթէ գնում էլ էին, այդ ամիսներն ու տարիներ էր տևում։

Ոտքով ճանապարհորդելու զժլարութիւններից նախամարդիկ ազատւում են, երբ սովորում են կենդանիների ընտելացնել։ Իսկ հեռու տեղեր ճանապարհորդելը հեշտանում է միայն այն ժամանակ, երբ մարդիկ հնար են գտնում ջրի վրայ նաւարկել։ Գետերի ու ծովերի մօտ ապրող մարդիկ շատ

վաղ էին նկատել, որ մի քանի առարկաներ, օրինակ քարը՝ ընկղմում, ջրի տակն է գնում, իսկ մի քանիսն էլ, ինչպէս փայտը՝ ջրի երեսը մնում ու լողում էին։ Յետոյ պատահել է, որ ջրի մէջ ընկած մարդը, խեղդելուց ազատւելու յուսով, բռնել է մի լողացող գերանից և նկատել, որ ինքն էլ գերանի հետ լողում է ջրի երեսին։

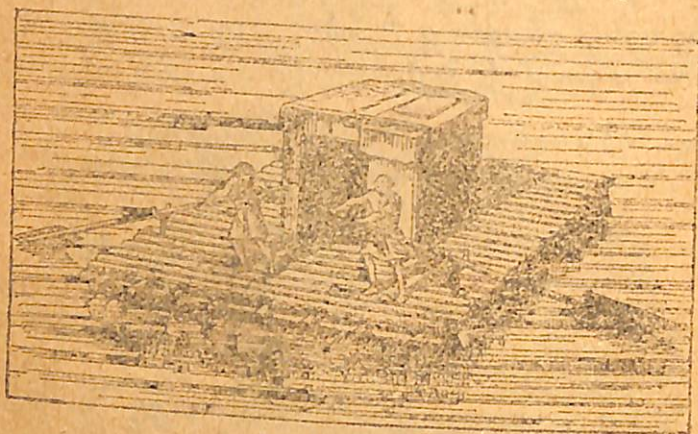

Նկ. 28. Նավակ

Այդ բանը նկատելուց յետոյ, մարդիկ այլ ևս դիտմամբ էին գետի մէջ գերան դրում և իրանք էլ վրան նստած մի ուրիշ տեղ գնում։

Լողացող գերանը ուղած տեղը և ուղած ժամանակ գետափին մօտեցնելն էլ մի զժլար բան չէր։ Դրա համար գերանի վրա նստած մարդն իր հետ մի երկար ձող էր վերցնում և նրա ծայրը գետի յատակին հպում։

Մէկ անգամ այդ եղանակով ջրի վրայ ճանապարհորդելու հնարը գտնելուց յետոյ, մարդիկ այլեւս հետզհետէ կատարելագործում են նրան: Մի քանի հոգի միասին ճանապարհորդելու նպատակով,

Նկ. 29. Լաստ:

մարդիկ մի քանի գերաններ էին իրար կապում: Եւ այդ եղանակով ստացւել է այն լաստը, որ մինչեւ օրս էլ զեռ գործ է անում Կուր գետի վրայ: Այդպիսով հիմք է դրւում նաւագնացութեան:

20.

ԱՌԱՅԱՍՏԱՆԱԻ

Լաստով ճանապարհորդելիս, մարդիկ նկատում են, որ քամի եղած ժամանակ, լաստը քամու ուղղութեամբ աւելի արագ է սլանում: Այդ հանգամանքը մարդու մէջ միայն է ծագեցնում առաջադասանք շինել:

Սկզբում իբրեւ առաջաստ գործ էին անում հաստ ծառերի կեղևներն ու կենդանիների մորթիները: Աւելի ուշ մարդիկ սկսել են գործածել զանազան գործւածքներ, սկսած ճիւղալից մինչեւ այսօրւան գործածւող ամուր քաթանը:

Լաստն իր քառանկիւնի ձեով շատ անյարմար էր դեկավարելու համար, ուստի մարդիկ հետզհետէ այդ էլ են կատարելագործում: Նրանք մտածում են վերցնել ծառի հաստ բոյնը, փորել նրան մի կողմից, տաշտի ձև տալ ու նրանով ճանապարհորդել:

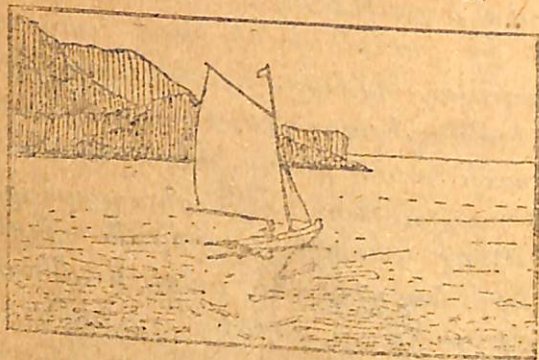
Բայց ծառի հաստ բոյնը փորելն այնքան էլ հեշտ բան չէր, երբ մարդիկ դեռ քարէ կացիններից զատ, ուրիշ ոչ մի յարմար գործիք չունէին: Հէնց դրա համար էլ մարդիկ մեծ համբերութեամբ մի քանի տարի աշխատում էին, մինչև որ կարողանում էին մի կերպ գլուխ բերել տաշտաձև մակոյկը:

Կրակ վառելու հնարը գտնելուց յետոյ, ծառի բոյնը փորելն էլ համեմատաբար հեշտացաւ: Այս անգամ մարդիկ ծառի բոյնը փորում էին այրելով: Հաստ գերանի մի կողմի վրայ կրակ էին վառում և գերանը բաւականին այրելուց յետոյ, կրակը հանգցնում էին: Գերանի այրւած, անուխ դարձած մասը շատ աւելի հեշտութեամբ էր փորւում: Այդ գործողութիւնը մի քանի անգամ կրկնելուց յետոյ, ցանկացած մակոյկը կարճ ժամանակից յետոյ պատրաստ էլ լինում:

Մակոյկն ու առաջաստանաւը հնարելուց յետոյ, մարդիկ հնարում են նաև թիւրը, որոնցով թիափարում են քամու հակառակ ճանապարհորդելու ժամանակ:

Աւելի ուշ մարդիկ ջրի վրայ նաւարկելու մի

ուրիշ միջոց էլ են գտել: Անաստունների մորթուց տիկ
պատրաստել սովորելուց յետոյ, նրանք փշած-ուռե-
ցրած տիկերը միմեանց էին կապում, վրաները տախ-

Նկ. 30 Առագաստանաւ:

տակներ գարսում և ջրի երեսը զցում ու թիավա-
րում:

Հին ժամանակներում հայերն այս եղանակով
էին ճանապարհորդում Հայաստանի գետերի վրայ:

ՆԱԽԱԳԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՐԴՈՒ ՆԻԻԹԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

21.

ԻՆՉՊԷՍ ԵՆ ՄԱՐԴԻԿ ՀԱՄԱՆՄԲԻՆԷԼ

Նախամարդիկ սկզբում, վայրի գազաններից շա-
տերի նման, բոլորովին առանձին-առանձին էին ապ-
րում: Նրանք ոչ միայն գեռևս ցեղեր ու ազգեր չէին
կազմում, այլ ընտանիք էլ չունէին: Ամեն մարդ ա-
ռանձին էր թափառում և աշխատում իր գլուխը
պահել:

Մակայն կարիքն ու կեանքի պայմանները շու-
տով ստիպում են նրանց հետգհետէ համախմբւելու
և խմբերով ապրելու: Մարդիկ տեսնում էին, որ
կան շատ այնպիսի գործեր, որ միայնակ մարդու
համար դժւար է կատարելը, այնինչ ընկերովի լա-
մեն գործ հեշտանում է: Ընկերովի աւելի հեշտ է
գազաններից պաշտպանւելը, ընկերովի նոյնպէս հեշտ
է խոշոր կենդանիներ որսալը:

Սկզբում մարդիկ մի քանի հոգով միանում էին
միմիայն մի որևէ դժւար աշխատանք կատարելու
դէպքում: օրինակ՝ մի գազան սպանելու կամ նաւակ
փորելու համար: Իսկ երբ դժւար աշխատանքը վեր-

Ղանուժ էր, նրանք դարձեալ ցրւում էին և ամեն մէկը մի կողմ էր գնում: Սակայն միասին աշխատելու կարիքը աւելի ու աւելի յաճախ կրկնւելով, մարդիկ սովորում են խմբերով ապրել: Այդ խմբերը այլ ևս մի-մի մեծ ու փոքր ընտանիք կամ ցեղ են կազմում:

Սմեն մի ընտանիք կամ ցեղ իր գլխաւորն ունէր, որ ցեղի ամենամեծ անդամն էր: Այդ գլխաւորը համարւում էր ցեղի նահապետը: Նրա անունով էր կոչւում ամբողջ ցեղը: Այսպէս օրինակ՝ ասում էին Դաւթի ցեղը, Հայկի որդիքը, Թորգոմի զաւակները և այլն: —

Ցեղի բոլոր անդամները լսում ու հնազանդում էին նահապետին: Նրա կարգադրութեամբ էին կատարւում բոլոր աշխատանքները, նրա առաջնորդութեամբ էր ցեղը պատերազմի գնում մի ուրիշ թշնամի ցեղի դէմ:

22.

ՀԱՅԻ ՆԱՀԱՊԵՏ

1

Հայկը հեռանում է Սենաարի դաշտից:

Հայերն էլ շատ հին ժամանակներում ունեցել են իրանց նահապետները:

Սմենառաջին նահապետը եղել է Հայկը, որի անունով էլ իր ցեղը կոչւել է Հայ:

Հայկն ու իր ցեղը սկզբում նոյնպէս թափառական կեանք էին վարում, ինչպէս ուրիշ շատ ցեղեր:

Նրանք տարւայ մեծ մասը անց էին կացնում Եփրատ ու Տիգրիս երկու մեծ գետերի միջև գտնւող ընդարձակ ու բարեբեր դաշտերում:

Այդ երկիրը կոչւում է Միջագետք, որի հարաւային կողմերումն է գտնւում Սենաարի դաշտը, ուր շիրնւել է աշխարհիս ամենահին ու հռչակաւոր քաղաքներից մէկը՝ Բաբելոնը:

Սենաարի ընդարձակ դաշտերում, բացի Հայկի ցեղից՝ կողք-կողքի ապրում էին նաև բազմաթիւ ուրիշ ցեղեր:

Այդ ցեղերից մէկի նահապետը, Բէլ անունով, մի յայտնի քաջ, կուարար ու ճարպիկ որսորդ էր: Նրան մինչև անգամ Սաստոյ տեղ էին պաշտում: Շատ ցեղեր նրանից վախենալով հնազանդւել էին իրան:

Բոլոր ցեղերին հնազանդեցնելուց և իր ծառաները դարցնելուց յետոյ, գոռոգացած Բէլը փորձում է Հայկի ցեղն էլ իրան խոնարհ ծառայ դարձնել: Բայց Հայկն ու իր մարդիկը, որոնց թիւը հասնում էր մօտ երեք հարիւր հոգու, չուղեցին նրա սմիրուկը դառնալ ու Սենաար դաշտը թողին հեռացան:

Նրանք գնացին դէպի հիւսիսային կողմերը՝ Արարատ կոչւած աշխարհը:

Անցնելով Տիգրիս գետի եզերքովը, ճանապարհին նրանք տեղ-տեղ կանգ էին առնում, ուտելիք ձարելու կամ թշնամի ցեղերի դէմ կռւելու համար: Երկար ճանապարհորդելուց յետոյ, Հայկն իր մարդ-

կանցով վերջապէս հասնում է Տիգրիս գետի վերին ափերին՝ բարձր լեռների ստորոտին կանգ առնում:

Այդտեղ առաջուց զանազան ցեղեր էին ապրում: Նրանք սակաւաթիւ լինելով, վախենում են Հայկից և նրան հպատակում:

Այդ նոր երկիրը Հայկը յանձնում է իր Կադմոս թոռանը կառավարելու, իսկ ինքը, իր ցեղի մի մասը հետն առնելով, աւելի հեռու է գնում: Նա անցնելով բարձր-բարձր սարերից, կանաչ ու ծաղկաւէտ հովիտներից, խոր-խոր ձորերից, ու մեծ ու պատիկ գետակներից, հասնում է Աղի ծովի հիւսիսային արեւմտեան կողմը: Այստեղ, նա մի ջրառատ ու հովասուն լեռնաշղթայի վրայ բնակութիւն է հաստատում:

Հայկի բնակած այս նոր տեղն էլ ամայի չէր. այնտեղ էլ շատ հնուց ապրում էին ուրիշ բազմաթիւ մանր-մունր ցեղեր, որոնք նոյնպէս թափառական կեանք էին վարում:

Ժամանակի ընթացքում, Հայկն այդ ցեղերին՝ մասամբ քաղցրութեամբ և մեծ մասամբ էլ բռնի ուժով հպատակեցնում է իրան:

Այդ նոր երկրում, Հայկն ու իր մարդիկը սկսում են հեռոցհեռ երկրագործութեամբ պարապել: Միջագետքում երկար ժամանակ ճանապարհորդելիս, նրանք տեսել ու սովորել էին այդ կողմի ժողովուրդներից հողագործութեամբ պարապելու եղանակ:

Հայկը մի գիւղ է շինել տալիս, որն իր անունով կոչւում է Հայկաշէն: Երկար տարիների ընթացքում այդ կողմերում շատ մեծ ու փոքր ուրիշ գիւղեր են շինում, որոնք բոլորը միասին կոչւում են Հարք գաւառ, որ նշանակում է հայերի բնակած տեղ:

Հայկի եւ Բէլի կոխը

Երբ Բէլն իմանում է, որ Հայկը չուզենալով իրան հնազանդել, իր մարդկանցով վախել գնացել է հեռու աշխարհ, սաստիկ բարկանում է: Նա հրամայում է իր օգնականներին՝ հաւաքել իր բոլոր քաջ զինակիրներին, զինել նրանց ընտիր զէնքերով և ամուր զրահներով ու գնալ Հայկի ետեւից:

Սանաարի դաշտի բոլոր ցեղերը իրար էին անցել. բոլոր ցեղապետները մեծամեծ պատրաստութիւններ էին տեսնում:

Քանի օրերն անցնում էին, այնքար Բէլը յուզւում կատաղում էր:

Վերջապէս բաւական երկար օրերից յետոյ բոլոր մանր ցեղապետները իրանց բազմաթիւ զինակիրներով, մեծ պաշարով եկան հաւաքւեցին մեծ ցեղապետի՝ հսկայ Բէլի շուրջը:

Այդ խառնիճազան թաղմութեան գլուխն անցած՝ բռնակալը ճանապարհ է ելնում և շտապով Հայկին հետևում:

Հէնց որ Բէլը Միջագետքի սարերից անցել, Կորդուաց լեռներն էր բարձրացել և ոտքը դրել Կադմոսին յանձնւած երկիրը, վերջինս իսկոյն լուր է հասցնում Հայկին, թէ Բէլը գալիս է:

Մնափառ ու ազատասէր հայոց նահապետը, առանց շփոթւելու, իր սակաւաթիւ, բայց կուր վարժ մարդկանցով դուրս է գալիս Բէլին ընդառաջ: Նա գլխում հասնում է Աղի ծովի հարաւային արեւելեան կողմ:

մերը, ու այդտեղ մի գաշտավայրում բանակ է դնում:

Հազիւ թէ հանդատացել էին Հայկն ու իր կրտսերները, ահա սարի լանջին երևում է երկարահասակ կաղթանդամ Բէլը, մի խումբ զինակիցների հետ: Հեռւից շատ գեղեցիկ նկատում էին նրա գլխին բրոնզէ սաղաարտը, կուրծքի և թիկունքի զրահներն ու մէջքի փայլուն գօտին: Նա մի ձեռքին բռնել էր նիզակ, միւսին բրոնզէ վահան, ուսից կախ էր պցել աղեղ, իսկ մէջքեցն էլ կախել էր սուր:

Բէլի գէմ դուրս եկող հայոց ալեգարդ նահապետն էլ պինդ ու զարդարւել էր, բայց ոչ այնպէս չքեղ ու հարուստ, ինչպէս իր թշնամին: Նրա ամբողջ զարդարանքն ու պէսքը իր գեղեցիկ աղեղն ու բազմաթիւ նետերն էին:

Նրկու թշնամի բանակները երբ արդէն բաւական իրար են մօտենում, Բէլն իր մարդկանցով փորձում է առաջ գալ և մի յարձակումով կռւին վերջ տալ:

Հայկն ու իր քաջերը Բէլի մարդկանց գլխին կարկառի նման նետեր են թափում և ստիպում յետ նահանջել: Հսկայ Բէլն էլ է վախենում. նա շուռ է գալիս, որ գնայ մայր-բանակի գլուխն անցնի և ապա յարձակում գործի:

Իր կենսաբերկույնների մէջ անցկացրած հայոց փորձւած նահապետը, իսկոյն գլխի է ընկնում, թէ ինչ էր ուղում անել Բէլը. ուստի առանց ժամանակ կորցրելու, չոքում է գետնին, ճարպիկութեամբ քաշում է աղեղն ու նշան առնում ուղղակի հակառակորդի կրծքին:

Սլանում է երեք-գլխանի նետը, զարկում է հսկայի կրծքին, ջարդում նրա բրոնզէ տախտակները և խրւում սիրտը:

Ահաւի մոնչիւնով զլորւում է ամբարտաւան ու գոռոզ բռնակալը:

Բէլի մարդիկ, երբ տեսնում են իրանց պաշտած հսկային ու ասածուն գետին զլորւած, սարսափահար են լինում ու փախչում դէս ու դէն:

Պատերազմի գաշտում նրանք թողնում են բազմաթիւ ձիեր, շորիներ, զէնքեր, զրահներ և իրանց ընկերների զինաները...

Հայկը այդ հարստութեան մի մասը բաժանում է իր քաջարի կուռղներին, իսկ մի մեծ մասն էլ ինքն ու իր զաւակներն ու թոռներն են վեր առնում և տանում իրանց հետ Հայկաշէն:

Այս յաղթութեան յիշատակն իր ցեղի մէջ վառ պահելու համար՝ Հայկը կռւի տեղերում մի գիւղ է շինել տալիս ու նրան անւանում է Հայք: Նրկար ժամանակ անցնելուց յետոյ, ամբողջ գաւառը կոչւում է Հայոց Ձոր, կամ Բէլի ընկած տեղը՝ Դերեզմանք:

Այս բոլոր գործերը կարգադրելուց յետոյ՝ Հայկը վերադառնում է Հարք գաւառը, տանելով իր հետ նաև Բէլի մարմինը, որ թաղել է տալիս մի բարձր լեռան վրայ, որպէսզի թոռներն ու ծոռները նրա գերեզմանը տեսնելիս՝ յիշեն իրանց նախահօր քաջութիւնը:

Դրանից յետոյ, Հայկը դեռ էլի բաւական երկար տարիներ էլ է ապրում և ապա մեռնում խոր ծերութեան մէջ, մեծ ցաւ պատճառելով թէ իր զաւակներին ու թոռներին և թէ բոլոր իր ցեղի մարդկանց:

Ազատներ եւ ստրուկներ

Մարդկային զանազան ցեղերը միշտ թշնամի էին իրարու, միշտ աշխատում էին միմեանց բնաջինջ անել: Նրանք իրար պատահած ժամանակ, միմեանց որսում էին ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ որսում էին կենդանիներին:

Մարդիկ սպանում, ոչնչացնում էին իրար ոչ թէ հէնց այնպէս, իրանց զւարճութեան համար, այլ որպէսզի իրանք ապրուստի կոզմից աւելի ապահով լինեն: Նրանք միշտ վախենում էին, թէ բնութեան մէջ եղած ուտելիքները չեն կարող բոլոր մարդկանց բաւականացնել: Դրա համար հարկաւոր էր, ուրեմն, միմեանց ոչնչացնել, որ իրանց աւելի շատ բաժին մնար:

Սովից մեռնելու վախից ստիպւած, մեր նախապապերը մինչև իսկ ուտում էին իրանց սպանած մարդկանց: Ուտում էին նոյնպէս և ողջ բռնած գերիներին, որպէսզի ի զուր չը կերակրեն նրանց:

Այն ժամանակ, երբ մարդիկ սովորեցին կենդանիներին բնութեացնել և խաշնարածութեամբ ու երկրագործութեամբ պարապել, նրանք հետզհետէ թողեցին գերիներին ուտելու սովորութիւնը:

Նրանք բռնած գերիներին, ուտելու փոխարէն, աշխատեցնում էին ճիշտ այնպէս, ինչպէս իրանց բնատանի անասուններին: Գերիներն էին պահում-պահպանում խաշները, հերկում-մշակում հողը և կատարում բոլոր տնային աշխատանքները: Իսկ տէրեր

«աղաները» միմիայն զւարճութիւններով կամ պատերազմներով էին զբաղւում:

Այսպիսով ամեն մի ցեղի մէջ եղած մարդիկ հետզհետէ բաժանւեցին երկու տեսակի. տէրերը, որ ոչ մի դժւար աշխատանք չէին անում և կոչւում էին ազատներ և գերիները՝ որոնց պարտականութիւնն էր բոլոր աշխատանքները կատարել: Վերջինները կոչւում էին ստրուկներ:

Ստրուկները մարդու հաշւում չէին. նրանք իրաւունք չունէին ոչ զէնք կրելու, ոչ պատերազմի զնալու և ոչ էլ մի որ և է իշխանութիւն ունենալու: Ազատները կարող էին նրանց ծեծել, բանտարկել, տանջել և մինչև իսկ սպանել առանց մի որոշ պատիժ կրելու: Ստրուկներին մինչև իսկ ծախում էին՝ իբրև աշխատող կենդանիների:

ԻՇԽԱՆԱԿՈՐՆԵՐ

Միշտ ցեղի նահապետը չէր, որ ցեղին առաջնորդում էր պատերազմների: Պատահում էր, որ նահապետի ծերութեան, տկարութեան և կամ մի այլ պատճառով ցեղն իր համար մի ուրիշ առաջնորդ էր ընտրում: Սովորաբար ընտրում էին այնպիսի մէկին, որը ցեղի մէջ աչքի էր ընկնում թէ իր քաջութեամբ ու անվեհերութեամբ և թէ իր խելիքով ու փորձառութեամբ: Ամբողջ ցեղի կողմից ընտրւած այդ առաջնորդը՝ համարւում էր ցեղի զօրապետը կամ ցեղապետը:

Զօրապետը ոչ միայն պատերազմների էր առաջնորդում ցեղին, այլ և, խաղաղ ժամանակն էլ ցեղի գաղափարն էր հանդիսանում: Յեղի անդամները միջև պատահած վեճերի և կռիւների համար զօրապետին էին դիմում և նրանից դատաւորական ու արդարութիւն խնդրում:

Սակայն շատ էլ հեշտ բան չէր մէկ մարդու համար մի բանի պաշտօններ վարել: Մանաւանդ որ գնալով, ցեղն աւելի ու աւելի բազմամարդ էր դառնում և գործերն էլ հեշտանում էին: Այդ դէպքում ցեղապետն իր համար օգնականներ էր ընտրում ու նրանցից ամեն մէկին մի առանձին պաշտօն յանձնում:

Ցեղապետն ու իր օգնականները իրանց կատարած ծառայութիւնների համար, վարձատրւում էին նրանով, որ պատերազմներում ձեռք բերած աւարի մեծ մասը նրանց էր տրւում: Այդպիսով ժամանակի ընթացքում, նրանք սաստիկ հարստանում, բազմաթիւ նոր ու նոր իրաւունքներ են ձեռք բերում և դառնում են ցեղի իշխանաւորները կամ իշխանները: Յեղն էլ, հետզհետէ բազմանալով, դառնում է ազգ: Ամենից շատ հարստութիւն և ամենից աւելի իրաւունքներ ձեռք բերած իշխանը կոչւում է թագաւոր:

Թագաւորներն ու իշխանները, հետզհետէ աւելի ու աւելի ճոխ ու փարթամ կեանք են վարում: Պատերազմից ստացած աւարն այլևս բաւարարութիւն չէր տալիս օրէցօր աճող պէտքերին: Մեծաքանակ ծախսերը լրացնելու համար, նրանք իրանց հպատակ ժողովուրդների վրայ տուրք կամ հարկ են դնում:

ամեն մի մարդ պարտաւորւում է իր տարւայ եկամուտներից մի որոշ մասը թագաւորին կամ իշխանին տալ:

25.

Ա Ր Ա Մ

(Իշխան)

I

Հայկ նահապետի մեռնելուց յետոյ, նրա որդիքն ու թոռները հետզհետէ ցրւում են աւելի ու աւելի հեռաւոր տեղեր:

Դրանցից ոմանք գնում են դէպի հիւսիս, ոմանք արեւմուտք, իսկ մեծ մասամբ՝ դէպի հիւսիս-արեւելք:

Վերջիններից շատ-շատերը տեղաւորւում են Երասխ գետի ափին, ուր ժամանակի ընթացքում շինում են բազմաթիւ գիւղեր ու քաղաքներ:

Հայաստանի ամենահին քաղաքն էլ շինւել է Երասխ գետի ափին և կոչւել է Արմաւիր:

Զանազան կողմեր ցրւած հայերը, միմեանցից բոլորովին անջատ էին ապրում և զրա համար էլ սաստիկ անգօր էին: Այդ բանից օգուտ քաղելով, հարեան ազգերը նրանց խիստ նեղում էին ու շարունակ յարձակումներ էին գործում նրանց վրայ:

Այն ժամանակներում Հայաստանի հարեաններն էին՝ արեւելքից Մարաստանը, հարաւից հօր Ասորեստանը, իսկ արեւմուտքից Կապադովկիան:

Հայաստանի բնակիչներն անկարող լինելով այդ

մեծ ազգերին գէժ դնել, ծանր տուրքեր էին տալիս նրանց և մի կերպ իրանց գլուխը պահում:

Տրւած հայերը, սակայն, չկարողանալով երկար ժամանակ այդ ստրկական վիճակը տանել, շանքեր են գործ գնում հետզհետէ իրար միանալու և ընդհանուր ոյժով դիմադրելու զօրաւոր թշնամիներին:

Այդ խառնաշփոթ ժամանակներում, բոլոր ցեղապետների մէջ, ամենից աւելի ուժեղն ու սիրւածը, երիտասարդ ու կտրիչը Արամն էր, որը կարճ միջոցում կարողանում է հայաստանի բոլոր ցեղերն իր իշխանութեան տակ առնել և այդպէս դառնալ գլխաւոր ցեղապետ:

Բոլոր ցեղապետները խոստացել էին կանոնաւոր կերպով օգնել Արամին՝ տալով նրան թէ կուռղներ և թէ պատերազմի համար անհրաժեշտ ամեն ինչ՝ ձի, կով, ոչխար, ցորեն, գարի և զանազան տեսակ զէնքեր:

Այդպիսի մեծ իրաւունքներ ձեռք բերելուց յետոյ, Արամն ամենից առաջ վճռում է հայաստանը ազատել Մարաստանի լծից:

Նա հաւաքում է բազմաթիւ զօրք, գինում է նրանց նետ-ազեղով, թրով ու սրով և յարձակում մարաց Նիւար Մաղէս իշխանի վրայ:

Կտրիճ Արամը շարդում է նրա բանակը և, իրան էլ զերի վերցնելով, բերում է Արմաւիր ու պատժում: Նրա երկրի վրայ էլ Արամը տուրք է նշանակում:

Արեւելի թշնամուց ազատւելուց յետոյ, Արամն արշաւդւմ է գէպի հարաւ, ասորոց Բարշամ իշխանի վրայ, որը շարունակ ասպատակում ու կողոպտում էր հայոց աշխարհը:

Թշնամի բանակներն իրար հանդիպելով՝ երկու կողմի հսկաները զարհուրելի կերպով միմեանց են զարկւում: Թւում էր թէ ոչ մէկ կողմը տեղի չէր տալու, բայց Արամի քաջ զինակիրները մի վերջին կատաղի յարձակումով ցիրուցան են անում Բարշամի զօրքը և իրան էլ փախցնում Կորդուաց լեռների այն կողմը՝ հեռու Ասորեստանի դաշտերը, ուր և սպանւում է:

Արամը մեծ հարստութեան հետ տէր է դառնում նաև Բարշամի բոլոր երկիրներին ու այն տեղերի բնակիչներին ստիպում է տուրք տալ իրան:

II

Այդ փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ, Արամն իր բանակը էլ աւելի ուժեղացնելով՝ յարձակւում է գէպի Արևմուտք, Կապադովկիայի Պայապիս Բաղեսայ իշխանի վրայ, որն այդ կողմերում սարսափ էր տարածել:

Այս վերջին թշնամին էլ, երկար չդիմանալով հայոց քաջերին, փախչում գնում է հեռաւոր երկիրներ:

Պայապիսի ընդարձակ երկիրները միացնելով իր երկրի հետ, Արամը նրանց վրայ կառավարիչ է նշանակում իր ազգական Մշակին ու հրամայում, որ ինչպէս ուրիշ հպատակ ժողովուրդները, նոյնպէս և Կապադովկիացիք Հայերէն խօսեն:

Մշակն իր բնակութեան համար Կապադովկիայում մի քաղաք է շինել տալիս և անւանում Մշակ: Տեղացիները չը կարողանալով այդ անունը հայերէն ուղիղ հնչել՝ ասում են «Մաժակ»:

Այդ քաղաքը հիմի էլ կայ, բայց անուշը փոխ-
ւած է և կոչուում է Կեսարիա:

Այսպէս, երբ Արամը Հայաստանի բոլոր սահ-
մանները թշնամիներից մաքրում է, նրա չորս կող-
մերի հսկողութիւնը յանձնում է սահմանների մօտ
բնակւող ցեղապետներին, որ հսկեն և պաշտպանեն:

Իրանից յետոյ նա ինքն իրան նւիրում է իր
երկրի զարգացմանը ու ժողովրդի հանգստութեանը:
Այլ և այլ կողմերից բաղմաթիւ մարդիկ է բերել
տալիս և բնակեցնում իր նոր գրաւած արեւմտեան
երկիրներում: Այդ երկիրները սկզբում կոչւեցին Ա-
ռաջին Հայք, յետոյ զանազան մասերն անւանւեցին
Երկրորդ Երրորդ եւ Չորրորդ Հայք:

Պատմում են, որ Արամի այս յաջողութիւննե-
րին Հափաղանց նախանձում էր Սսորեստանի և Բա-
բելաստանի Նինոս թագաւորը, որ բռնակալ Բէլի թոռ-
ներից մէկն էր համարւում:

Այս Նինոսը շատ վատ բաներ էր մտածում Ա-
րամի մասին և առիթ էր փնտռում իր վրէժը լու-
ցելու: Հաւատալ Նինոսի ցանկութեան, Արամը քա-
նի գնում այնքան աւելի յաջողութիւններ էր ու-
նենում և ուժեղանում էր: Այդ հանգամանքը Նի-
նոսին ստիպում է Արամին բարեկամ ձևանալ: Նա
որպէս թագաւոր զեապաններ է ուղարկում Արամի
մօտ, շնորհաւորում նրա քաջագործութիւնները և
իրաւունք է տալիս նրան արձակ-համարձակ վա-
րել իր իշխանութիւնը: Բացի այդ, Նինոսը Արամին
իրանից յետոյ երկրորդ մեծ իշխան է ճանաչում և
թոյլ է տալիս կապել գլխին իր ուղարկած մարդար-
տէ վարտակալը:

Այդ բալորից յետոյ Արամն իր իշխանութեան
մայրաքաղաք է դարձնում Արմաւիրը, որը նա բարձր
աշտարակաւոր պարիսպներով է պատել տալիս:

Արամի վարած պատերազմների շնորհիւ, հայե-
րը յարաբերութեան մէջ են մտնում դրացի այլ
և այլ ազգերի հետ և նրանցից շատ ու շատ նոր
բաներ սովորում:

Այսպէս օրինակ՝ Հայաստանում զարգանում են
խաշնարածութեան և երկրագործութեան հետ նաեւ
արհեստներն ու առևտուրը:

Ասում են, որ օտար ազգերը Արամի անուշովն
է, որ հայերին Արմէն և Հայաստանը Արմէնիա են
անւանում:

26.

ԱՐԱ. ԳԵՂԵՑԻԿՆ ՌԻ ՇԱՄԻՐԱՄԸ

1

Արամի մահից յետոյ, հայոց իշխան է դառնում
իր որդին Արան, որն իր զարմանալի գեղեցկութեան
պատճառով կոչւել է Արա գեղեցիկ:

Արայի իշխանութեան օրով էլ Նինոս թագաւո-
րը չի համարձակւում Հայաստան ոտք կոխել, այլ
ընդհակառակը՝ Արայի հետ էլ բարեկամ է մնում և
նրան էլ ճանաչում մեծ իշխան:

Նինոսի մահից յետոյ, Սսորեստանի զանն է
բարձրանում նրա կինը՝ Շամիրամը, որ մի շատ պա-
տերազմասէր թագուհի էր:

Նա Մարաստանին ու Պարսկաստանին տէր դառնալուց յետոյ, աչք է տնկում նաև հայոց աշխարհի վրայ:

Ասում են, թէ Շամիրամը վաղուց, դեռ Նինոսի կենդանութեան ժամանակ, զանազան թափառական աշուղներից (երգիչ) լսած լինելով Սրայի գեղեցկութեան մասին, սիրահարւել էր նրա վրայ: Իսկ ամուսնու մահից յետոյ, երբ բազմաթիւ երկիրների տէր է դառնում, որոշում է Սրայի հետ ամուսնանալ:

Նա թանկագին ընծաներով ղեսպաններ է ուղարկում Սրայի մօտ, որ առաջարկեն նրան ամուսնանալ իր հետ ու այդպիսով դառնալ միաժամանակ թէ Ասորեստանի, թէ Մարաստանի և թէ Հայաստանի թագաւոր:

Շամիրամը մեծ յոյս ունէր, որ Սրան կընդունէր իր այդ փայլուն առաջարկը, բայց սխալւել էր: Սրա գեղեցիկը սաստիկ սիրում էր իր նազելի Նւարդ կնոջը, ուստի և կտրուկ կերպով մերժում է Շամիրամին:

Հպարտ ու գոռոզ Շամիրամը Սրայի մերժումը լսելով, բարկութիւնից կատաղում է: Նա վճռում է զէնքի ոյժով կատարել տալ իր ցանկութիւնը:

Նա իր ընդարձակ երկիրներից բազմաթիւ զօրք է հաւաքում և յարձակում Հայաստանի վրայ:

Շամիրամի անեղ բանակը մեծ ղեկարութիւններով վերջապէս հասնում է Արարատեան դաշտը, որ Շրասի գետի հիւսիսային կողմն է:

Այստեղ է գալիս նաև Սրա գեղեցիկն իր սակաւթիւ զօրքերով:

Պատերազմի սկզբին Շամիրամը խստիւ պատւիրում է իր զօրքերին չսպանել Սրային, այլ կենդանի բռնել նրան ու բերել իր մօտ:

Սակայն, հակառակ Շամիրամի այդ կարգադրութեանը, նրա զինւորները, կուրի ամենատաք միջոցին, չը ճանաչելով սպանում են Սրային:

Աւանդութիւնն ասում է, որ պատերազմից յետոյ, Սրայի սպանւելն իմանալով, Շամիրամը սաստիկ յուզւում ու ցաւում է: Նա հրամայում է մեռելների մէջ որոնել Սրայի դիակը, և գտնելուց յետոյ, մեծ սուգ է անում նրա վրայ ու թաղել է տալիս մի բարձր տեղ:

Հայերը, երբ իմանում են իրանց սիրելի իշխանի մահը, սաստիկ գրգռւում են և ուզում շարունակել պատերազմը: Բայց Շամիրամը նրանց հանգստացնելու համար յայտարարում է, թէ Աստածները կենդանացրել են Սրային, և նա ապրում է իր մօտպալատում:

Սրայի մահով Շամիրամը տէր է դառնում Հայաստանին: Նա Արարատեան դաշտից գնում է Բրդնունեաց (Աղի ծով) ծովի արևելեան ափը և այնտեղ իրեն համար մի ամառանոց է շինել տալիս: Այդ ամառանոցը նրա անունով կոչւում է Շամիրամակերտ, հիմի կոչւում է Վան: Շամիրամն իր այդ ամառանոցը շինելու համար բոլոր գլխաւոր վարպետները բերել է տալիս Ասորեստանից, որովհետև տեղացիները դեռ հմուտ չէին լաւ պալատներ և այլ շէնքեր կառուցանելու մէջ, նրանք մեծ մասամբ հասարակ շինատանքներ էին կատարում:

Շամիրամն այնտեղ շինել է տալիս բազմաթիւ

և սիրուն այգիներ, պարտէզներ ու ծաղկանոցներ, որոնց համար ջուրը բերել է տալիս բաւական հեռւից և անցկացնում քաղաքի զանազան մասերով: (Այդ ջուրը հիմի էլ կոչւում է Շամիրամի ջուր):

Հռչակաւոր էին Շամիրամակերտի պալատներն ու բաղնիքները, ինչպէս և ապառաժների մէջ փորել տւած ապկայլ մեծութեան սենեակները, գանձարաններն ու անցքերը:

Մինչև այսօր էլ վանում սեպածու տառերով հրակայական ժայռերի վրայ գրւած արձանագրութիւններ կան, որոնց մասին աւանդութիւնն ասում է, թէ Շամիրամն է փորագրել տւել:

27.

ՏԻՂՐԱՆ ԵՐԵԱՆԴԱՆ

(Թագաւոր)

I

Արա գեղեցիկի մահով հայերն իրանց ազատութիւնը կորցնում են և դառնում հարկատու ասորեստանցոց:

Անցնում են բաւական երկար տարիներ և ասորեստանցիք քանի գնում թուլանում ու տկարանում են:

Այդ բանից օգտւելով, Ասորեստանի հարկատու շատ ազգեր, որոնց մէջ նաև հայերը, հրաժարւում են հարկ վճարել և մինչև անգամ, ասորեստանցիներին իրանց երկիրներից դուրս քշելով, անկախ թագաւորութիւն են կազմում:

Հայերի թագաւորութիւնը այդ ժամանակից կոչւում է Հայկազանց թագաւորութիւն:

Հայկազանց թագաւորների մէջ ամենից յայտնին ու ամենից աւելի աչքի ընկնողն եղել է Նրւանդեան Տիգրանը:

Հնումը հայ «երգիչները» շատ են ոգևորւել այս թագաւորով և ամեն լու ու գեղեցիկ յատկութիւն սրան են վերագրել:

Այդ երգիչներն այսպէս էին նկարագրում իրանց սիրած թագաւորին. «Տիգրանը յաղթանդամ, զւարթերես ու քաղցրահամ բոյր մի մարդ էր, կեր ու խումբի մէջ պարկեշտ ու զւարճութիւնների մէջ չափաւոր. բացի դրանից՝ նաև խելօք, ճարտարախօս և վերին աստիճանի արդարադատ էր նա...»:

Տիգրանը յայտնի է եղել գլխաւորապէս նրանով, որ մեծ ուշադրութիւն է դարձրել հայկական զօրքի բարեկարգութեան վրայ:

Մինչև Տիգրանի թագաւոր դառնալը, հայոց զօրքը թէ թւով քիչ էր, թէ վատ զինւած և թէ շատ անվարժ պատերազմների: Նա ինչպէս հետիոտն, այնպէս էլ հեծելազօրքի թիւն է՝ շատացնում, հին զէնքերի փոխարէն՝ կատարելագործւած զէնքերով զինում, նրանց ու խիստ կարգապահութիւն մտցնում զօրքի մէջ:

Այդպէս կարգի բերւած ու զօրեղ բանակի զլուխը անցած՝ Տիգրանը մի քանի պատերազմներ է մղում հարևան թագաւորների դէմ, և յաղթելով նրանց՝ մեծ անուն ու հռչակ է ստանում:

Հարևան թագաւորները, տեսնելով Տիգրանի ոյժերն ու զօրութիւնը, սաստիկ նախանձումէին նոր

բան և ամեն կերպ աշխատում էին նրա բարեկամն ու դաշնակիցը լինել: Իսկ ոմանք էլ չարութեամբ ցանկանում էին կործանել նրա թագաւորութիւնը:

II

Տիգրանն ու Կիւրոսը դաշնակցում են

Տիգրան Երւանդեանի օրով հայերին զրացի ամենաուժեղ և ամենամեծ պետութիւններն էին՝ հարաւարեւելքից Մարաստանը և նրա հարևան Պարսկաստանը: Մարաստանում թագաւորում էր նախանձոտ Աժդահակը, իսկ Պարսկաստանում Աժդահակի թոռը երիտասարդ ու կտրիճ Կիւրոսը:

Կիւրոսն իր պապին չափազանց ատում էր ու մինչև անգամ մտածում էր խլել նրա թագաւորութիւնը:

Իր մտադրութիւնն իրագործելու համար, նա բարեկամանում է ու դաշն կապում Տիգրանի հետ:

Այդ դաշնակցութեան մասին իմանալով, Աժդահակը ծանր կասկածների մէջ է ընկնում:

Չափազանց մտածելուց, նա գիշերը մի զարհուրելի երազ է տեսնում և հէնց նոյն գիշերն էլ խորհրդականներին ու ղեկանականներին կանչելով՝ յուզւած պատմում է իր երազը:

«Ես, ասում է նա, գտնւում էի Հայաստանում, որի բարձր ու ձիւնապատ լեռներից մէկի գագաթին նստած էր մի բարձրահասակ, խիստ նազելի ու գեղեցիկ կին: Երբ հիացած, սքանչացած նայում էի

այդ չքնաղ արարածին, ահա նա ծնում է երեք կտրիճներ: Սրանցից առաջինը՝ առիւծի վրայ հեծած արեւմուտք է թռչում, երկրորդը՝ ընձի վրայ նստած հիւսիս է սլանում, իսկ երրորդը՝ մի ահագին վիշապ սանձած՝ ուղիղ արշաւում է իմ տէրութեան վրայ: Այդ ժամանակ ես իբր թէ գտնւում էի իմ պալատի տանիքի վրայ, ուր ես և ձեզանից շատերը միասին աստուածներին զոհ էինք մատուցանում: Յանկարծ վիշապի վրայ նստողը թռաւ տանիքի վրայ և ուզում էր աստուածներին ջարդ ու փշուր անել: Ես գայրացայ ու նետուցի նրա դէմ: Կատաղի կերպով կուեցինք առաջ նիզակներով, յետոյ սրերով ու այլ զէնքերով... Ես ընկայ...»:

Խորհրդականներից շատերն երազը զանազան կերպ մեկնելուց յետոյ, համաձայնում են Աժդահակի հետ, որ յիշաւի, հայոց և պարսից կողմից վրտանգ էր սպանւում մարերի թագաւորութեանը: Իրա առաջն առնելու համար, նրանք խորհուրդ են տալիս Աժդահակին՝ դիմել հետևեալ խորամանկութեան:

Աժդահակը թանկագին ընծաների հետ մի սիրալիր նամակ է ուղարկում Տիգրանին և առաջարկում է նրան բարեկամներ դառնալ, և որպէսզի բարեկամութիւնը մշտական և անկեղծ լինի՝ խնդրում է, որ Տիգրանն իր քրոջը—Տիգրանուհուն իրան կնութեան տայ:

Տիգրանը մտածելով, որ այդ խնամիութեամբ Հայաստանի հարաւային սահմանը մշտապէս ապահովւած կարող է լինել, մեծ պատիւներով ու թանկագին նւերներով իր քրոջն ուղարկում է Մարաստան—Աժդահակին կնութեան:

Ածղահակը տեսնելով սիրասուն արքայազնուհուն, սաստիկ ուրախանում է և հրամայում ճոխ հարսանեկան հանդէսներ սարքել:

Տիգրանուհին կարճ ժամանակի ընթացքում Ածղահակի բոլոր կանանց մէջ ամենից պատւաւորն ու ամենից յարգւածն է դառնում և Տիկնանց Տիկին է հռչակւում:

III

Տիգրանի եւ Ածղահակի պատերազմը

Երկար չեն տևում, սակայն, Տիգրանուհու առաջին քաղցր օրերը:

Կասկածոտ Ածղահակը սկսում է պղտորել Տիգրանուհու սիրտը, ասելով, որ Տիգրանի կինը՝ Զարուհին շատ է նախանձում Տիգրանուհու փառքին և գրգռում է ամուսնուն Մարաստանը նւաճել, որպէսզի ինքը մարերի թագուհի դառնայ:

Եղբայրասէր Տիգրանուհին իսկոյն հասկանում է Ածղահակի չար դիտաւորութիւնը. նա երեսանց ոչ մի դժգոհութիւն չէ ցոյց տալիս, բայց գաղտնի եղբօրը ուր է ուղարկում, որ շատ զգոյշ լինի:

Ածղահակը վստահ Տիգրանուհու հաւատարմութեան վրայ, պատգամաւորներ է ուղարկում Տիգրանի մօտ և հրաւիրում նրան գալ իր հետ տեսակցելու:

Տիգրանն այս անգամ արդէն սաստիկ զայրացած Ածղահակի վրայ, յետ է դարձնում նրա պատգամաւորներին ու պատերազմի պատրաստւում:

Միևնոյն ժամանակ նա լուր է ուղարկում իր դահնակից Կիւրոսին, ասելով, որ շատ լաւ առիթ է Ածղահակի վրայ յարձակւելու:

Հայաստանի զանազան կողմերից բազմաթիւ զօրք հաւաքելով Տիգրանն արշաւում է Մարաստանի վրայ: Գալիս է նոյնպէս քաջ Կիւրոսն իր ընտիր զօրքերով:

Պատերազմը դեռ չսկսած, Տիգրանուհին փախչում գնում է իր եղբօր մօտ:

Երկու կողմերը սոսկալի կատաղութեամբ յարձակւում են իրար վրայ: Կուէ տաք ժամանակին Տիգրանը սլանում է Ածղահակի վրայ ու նիզակի մի հարւածով տեղն ու տեղը սպանում է նրան:

Ածղահակի բանակի մի մասը կոտորւում, միւսը գերի է բռնւում, իսկ մնացածն էլ ցիր ու ցան փախչում է, թողնելով պատերազմի դաշտում անբաւ հարստութիւն:

Ածղահակի անկումով մարերի թագաւորութիւնը վերջանում է: Կիւրոսն է տիրում Մարաստանի մեծ մասին:

Այս պատերազմում Տիգրանը գերի է վերցնում Ածղահակի կնոջը՝ Անոյշ թագուհուն և նրա բազմաթիւ աղջիկներին: Իրանց բոլորին նա բնակեցնում է Մասիս սարի արևելեան կողմերում:

Այս ազնւականների հետ կային նաև ուրիշ՝ մօտ տասը հազար գերիներ, որոնց նոյնպէս Մասիսի ստորոտում են բնակեցնում:

Անոյշ թագուհու ցեղը, բնակւելով այդ ընդարձակ երկրում և ունենալով իր ձեռքի տակ բազմաթիւ աշխատող ստրուկներ, ժամանակի ընթացքում

Թէ մեծ հարստութիւն է դիպում և թէ դառնում է
Հայաստանի յայտնի ազնւական տոհմերից մէկը:

Գողթան գաւառի երգիչները զրանց Վիշապա-
զունք են անւանել, այսինքն վիշապների սերունդ,
որովհետեւ Աժդահակ վիշապ է նշանակում:

Այս տոհմը Հայաստանում ճանաչւել է Մուրա-
ցան անունով:

Տիգրանը Աժդահակի հետ իր գործերն այսպէս
մաքրելուց յետոյ, իր շինել տւած Տիգրանակերտ քա-
ղաքի ու գաւառի եկամուտը նւիրում է Տիգրանու-
հուն, որպէս զի նա էլ Թազունու վայել կեանք վարէ:

Այնուհետեւ նա, զեռ բաւական տարիներ իր ժո-
ղովորդը խաղաղ ու հանգիստ կառավարելուց յետոյ
մեռնում է, խոր վիշտ պատճառելով հայ ժողովրդին:

28.

ԱՌԵՒՑՈՒՐ ԿԷՄ ՎԼՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Նախամարդիկ առևտուրի մասին նոյնպէս ոչ մի
գաղափար չունէին, որովհետեւ զեռ ևս ոչ մի աւե-
լորդ, ծախելու բան չունէին: Նրանք հազիւ իէն օ-
րէցօր իրանց գլուխը պահում. ամեն ինչ այնպիսի
դժւարութեամբ էր ձեռք բերւում, որ ոչ ոք էր կա-
մենայ իր ունեցածն ուրիշին տալ կամ ծախել:

Իսկ չունեցած բանը նրանք փոխանակ գնելու կամ
փոխարէն մի բան վճարելու, ձեռք էին բերում գողու-
թիւնով կամ աւազակութիւնով: Այդ եղանակով պէտք
եղածը ձեռք բերելն այն աստիճան սովորական բաղ-

էր, որ մարդիկ պարծենում էին, թէ ով և հրչափ
բան է գողացել կամ յափշտակել:

Սակայն, ժամանակի ընթացքում, երբ մարդիկ
կարողանում են այնքան ուտելիքներ կամ առարկա-
ներ արտադրել, որ աւելորդ էլ էր մնում, նրանք ըս-
կում են այդ աւելորդը միմեանց հետ փոխանակել:

Աւելի հաջահատիկներ ունեցող երկրագործը,
փոխանակ թողնելու, որ իր աւելորդը փչանայ, տա-
լիս էր աւելորդ ձուկ կամ խաշինք ունեցողին և
նրանցից այդ իրերն առնում:

Այդպէս միմեանց հետ փոխանակելով է սկսւել
մարդկանց միջև առևտուրը, որ տեւել է երկար դա-
րեր, մինչև որ մարդիկ փողի կարիք են զգացել:

Փողն էլ առաջ, հիմիկւան պէս, մետաղներից
չէին պատրաստում: Իբրև փող մարդիկ գործ էին
ածում բնտանի անասուններ, մուշտակներ և կամ
ուրիշ այնպիսի իրեր, որոնք ամեն մարդու էլ շատ
պէտքական էին, ուստի և կարելի էր դրանց միշտ
մի որ և է բանի հետ փոխել կամ նրանցով բան
գնել:

29.

ԿՐՐՆԻ ՄԱԳՑԻՍԸ

Նախամարդիկ, ճիշտ փողերիկ երեխաների նման,
բոլորովին անգոր էին բնութեան բազմատեսակ ե-
րևոյթները հասկանալու: Նրանք տեսնում էին, օրի-
նակ, թէ ինչպէս փայլուն արևը գուրս է գալիս ա-
ռաւօտները, բերելով իր հետ լոյս ու ջերմութիւն:

խսկոյն ենթադրում էին, թէ քարը վայր ընկաւ նրա մէջ ապրող ոգու ցանկութեամբ: Այդպիսով ամեն մի դժբաղդութիւն կամ բաղդաւորութիւն բնութեան մէջ ապրող ոգիների կամքիցն էր կախւած: Եւ քանի որ այդ ոգիները մարդու նման կամք ու հասկացողութիւն ունէին, ուստի ենթադրում էր, որ նրանք կարող էին և խօսք հասկանալ, բան ուտել և զանազան նւէրներ ընդունել:

Այդպէս հաւատալով, մարդիկ սկսում են քարի աստուածներին խնդրել ու աղաչել, որ իրանց միշտ պաշտպանեն զանազան չարիքներից, իսկ չար աստուածներին էլ խնդրում, աղաչում էին, որ մեղմացնեն իրենց բարկութիւնն ու չարիքներ չը հասցնեն:

Ահա այս կերպով է առաջացել աստուածներին աղօթելու դադափարը:

Բայց աղօթքները շատ անգամ անգոր էին հանդիսանում. միմիայն խնդիրքով և աղաչանքով անկարելի էր լինում դժբաղդութիւնը վերացնել: Դրահամար էլ մարդիկ աշխատում էին զանազան նւէրներով շահել աստուածների սիրտը:

Ամենից շատ նրանք հոգ էին տանում, որ աստուածները քաղցած չը մնային. Ուստի, ամեն անգամ ճաշակիւ մարդիկ աստուածներին բաժինէին հանում: Աստուածների բաժինը նրանք դնում էին մի յայտնի տեղ և հաւատացած էին, թէ աստուածները գալիս են և ուտում: Մինչև այսօր էլ կան շատ ցեղեր, որոնք դեռ ևս այդ սովորութիւնն ունեն:

Աստուածներին յատկացրած բաժինը կոչւում էր զոհ, իսկ աստծուն բաժին հանելը՝ զոհաբերութիւն:

Շատ անգամ ոչ միայն աղօթքով, այլ և զոհաբերութիւններով անկարելի էր լինում աստուածների բարկութիւնը մեղմացնել ու դժբաղդութեան առաջն առնել: Այս հանգամանքը նախամարդիկ բացատրում էին նրանով, թէ աստուածներն էլ, մարդկանց նման զանազան ճաշակ ու բնաւորութիւն ունեն: Հարկաւոր է, ուրեմն, գիտենալ, թէ նրանցից իւրաքանչիւրին ի՞նչ ձևով պիտի աղօթել և ի՞նչ տեսակի զոհ մատուցանել:

Բացի դրանից, նրանք այնպէս էին հաւատում թէ ամեն մի դժբաղդութիւն մի առանձին աստծու գործն է: Պէտք էր, ուրեմն, իմանալ, թէ այս կամ այն դժբաղդութեան դէպքում ո՞ր աստծուն դիմել եթէ, օրինակ, չը նայած ամեն տեսակ աղօթքների ու զոհաբերութեան, հիւանդը մեռնում էր, այդ պացոյց էր, որ հիւանդի տէրերը սխալել են ու չեն իմացել, թէ ո՞ր աստծուն և ի՞նչպէս պէտք էր սիրաշահել: Այդ բանը չափազանց դժւար էր հասկանալ, որովհետեւ դրա համար անհրաժեշտ էր բոլոր աստուածների բնաւորութիւնն ու ճաշակն իմանալ:

Ընդհանուր այդպիսի տգիտութիւնից օգուտ քաղելով, դուրս էին գալիս ճարպիկ ու խորամանկ մարդիկ, որոնք միջնորդի դեր էին կատարում աստուածների ու մարդկանց միջև: Նրանք գուշակութիւններ ու մարգարէութիւններ էին անում, կախարդութիւններով կամ աղօթքներով հիւանդներ էին բժշկում և ուրիշ այդպիսի զանազան գործերով պարտաւորում:

Այդ կարգի մարդկանց կոչում են կախարդ, զնուկ
և այլն անուններով:

Նկ 32. Քուրմ:

Հնումը մարդիկ կախարդներից սաստիկ վախե-
նում էին, կարծելով թէ նրանք կարող են աստուած-
ների միջոցով ամեն տեսակ չարիքներ հասցնել, և այդ
չարիքներից ու կախարդների բարկութիւնից վախե-

նալով, մարդիկ ամեն կերպ աշխատում էին նրանց
սիրտն էլ շահել զանազան նւէրներով ու ընծաներով:

Այդ զանազան տեսակի կախարդներն ու գուշա-
կողները ժամանակի ընթացքում աւելի ու աւելի մեծ
դիրք ու պատիւ ստացան ազգերի մէջ և կոչւեցին
քուրմեր, այսինքն աստուածների պաշտօնեաներ:

Ինչպէս որ մի ազգի իշխանաւորները հոգ էին
տանում ժողովրդին օտար թշնամիներից պաշտպա-
նելու մասին, այնպէս էլ քուրմերն էին հոգ տանում
ժողովրդին աստուածների բարկութիւնից ու չարիք-
ներից ազատ պահելու մասին:

Քուրմերն իրանց ազօթքների և այլ արարողու-
թիւնների համար, ժողովրդից առատ վարձատրու-
թիւն էին առնում:

Հայ գիւղերում մինչև այսօր էլ դեռ կան կա-
խարդներ, որոնք յայտնի են «գրբաց», «նետ դնող»,
«ազօթող», «թիզ չափող» և այլն անուններով: Նրանք
ազօթքներով ու զանազան միջոցներով հիւանդներ
են բժշկում, գուշակութիւններ ու այլ և այլ կա-
խարդութիւններ են անում: Տգէտ ժողովուրդը դեռ
այսօր էլ դրանցից վախենում է և մեծ յարգանքով
ու պատւով է վերաբերում:

ԿՈՒՂԱՅՏԱԻԹԻՒՆ

Նախամարդիկ կամենալով իրանց պաշտած ան-
տեսանելի աստուածներին մշտապէս տեսնել, սկսել են
փայտից, քարից ու սնտաղներից էլ աստուածներ շինել:
Ձեռքով շինւած աստուածները կոչւում են կուտքեր:

Բնութեան ամեն մի երևոյթը պատկերացնելու համար, մի առանձին կուռք էին շինում: Այսպէս՝

Նկ. 33. Կուռք. Երեշ:

Քամին, որոտը, երաշտը և ուրիշ շատ բնական երևոյթները նրանք առանձին-առանձին կուռքերով էին պատկերացնում:

Կուռքեր պաշտելը կոչւում է Կռապաշտութիւն: Քանի զեռ մարդիկ լաւ գործիքներ չունէին ու վարժ չէին նկարելու և քանդակելու արւեստներին, նրանց շինած կուռքերը չափազանց տճե, կոշտ ու կոպիտ բաներ էին: Բացի զրանից՝ մարդիկ աշխատում էին իրանց շինած կուռքերին այնպիսի մի կենդանի արարածի կերպարանք տալ, որ ոչ մի կենդանու չը նմանւեն: Այսպէս՝ կուռքի գլուխը մարդու էին նմանեցնում, իսկ մարմինը՝ մի շատ հսկայական թեւատը եղի և այլն

և ապա, երեկոները գնում թագնւում հորիզոնի ետեւում: Թէ ինչպէս տաք ու պայծառ ցերեկին յաջորդում է մութ ու խաւար գիշերը, և ինչպէս երկնքի վրայ պսպղում էին բազմաթիւ աստղեր: Նրանք տեսնում էին, թէ ինչպէս այդ աստղերից շատերը, մանաւանդ ամառ ժամանակ, թափւում են երկնքից, բայց թէ ուր էին վայր ընկնում՝ նրանք այդ չըգիտէին ու չէին կարող էլ հասկանալ:

Մարդիկ չէին կարողանում նոյնպէս հասկանալ, թէ ի՞նչ բան է լուսինը: որն ամիսը մի անգամ դուրս է գալիս երկնակամարի վրայ եղջիւրի ձևով և ապա հետգհետէ մեծանում, գաթալի ձևէ առնում:

Նոյնպէս անբացատրելի էին նախապատմական մարդկանց համար որոտը, կայծակը, քամին և այլ շատ բնական երևոյթներ:

Անկարող լինելով հասկանալ բնական երևոյթները, մարդիկ փորձով նկատում էին, սակայն, որ այդ երևոյթներէից շատերը օգտակար են, իսկ շատերն էլ վնասակար: Բացի զրանից՝ նրանք նկատում էին, որ միևնոյն երևոյթը երբեմն շատ օգտակար, իսկ երբեմն էլ խիստ վնասակար է, Այսպէս, օրինակ, չափաւոր էլ խիստ վնասակար է, իսկ երբեմն շատ օգտակար է, իսկ ու ժամանակին եկած անձրևը շատ օգտակար է, իսկ չափից աւելի և անժամանակ եկածը՝ հեղեղատներ է առաջացնում ու մեծ վնասներ տալիս:

Զկարողանալով բացատրել այդ բոլոր երևոյթները, մարդիկ չէին կարողանում և նրանց հասցրած վնասների առաջն առնել: Այդ պատճառով էլ նախա-մարդիկ սաստիկ վախենում ու սարսափում էին բնութեան ամեն երևոյթներից: Իսկ վախի ու սարսափի հետեանքն այն է եղել, որ մարդիկ համարեա Պատմ. Ա. տարի.

Թէ ամբողջ ընտրութիւնը պաշտամունքի առարկայ են դարձը-
րել եւ ամեն մի երեսոյթ մի առանձին աստուած համարել:

30

ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐ

Մարդիկ ենթադրում էին, թէ բնութեան բոլոր
երևոյթներն ու տարրերը բարի ու չար աստուածներ
են, որ նրանց մէջ բարի ու չար ոգիներ են բնակ-
ւում:

Այդպիսով մարդու համար աստուածներ դարձան
և արեգակը, երկինքը, լուսինն ու կայծակը,
ինչպէս նաև գետը: Մինչև իսկ վայրի գազաններն
ու բոլոր անասուններն էլ մի-մի աստուածներ էին
համարւում:

Բարի աստուածներ համարւում էին այն բոլոր
երևոյթներն ու տարրերը, որոնցից մարդն օգուտ
էր տեսնում, իսկ չար աստուածներ նրանք էին, ո-
րոնք վնաս էին հասցնում մարդուն:

Նախապատմական մարդկանց կարծիքով բոլոր
շնչաւոր ու անշունչ առարկաների մէջ մի-մի ոգի
էր բնակւում և դրա համար էլ նրանք բոլորը գի-
տակցութիւն և հասկացողութիւն ունէին: Բացի այդ,
նրանց կարծիքով, ամեն մի բան աշխարհի վրայ այդ
առարկաների մէջ բնակւող ոգիների ցանկութեամբ
էր կատարւում:

Եթէ, օրինակի համար, ժայռի գլխից մի քար
էր վայր ընկնում ու սպանում մարդուն, մարդիկ

իսկոյն ենթադրում էին, թէ քարը վայր ընկաւ նրա
մէջ ապրող ոգու ցանկութեամբ: Այդպիսով ամեն մի
դժբաղդութիւն կամ բաղդաւորութիւն բնութեան
մէջ ապրող ոգիների կամքիցն էր կախւած: Եւ քանի
որ այդ ոգիները մարդու նման կամք ու հասկացողու-
թիւն ունէին, ուստի, ենթադրւում էր, որ նրանք
կարող էին և խօսք հասկանալ, բան ուտել և զանազան
նւէրներ ընդունել:

Այդպէս հաւատալով, մարդիկ սկսում են բարի
աստուածներին խնդրել ու աղաչել, որ իրանց միշտ
պաշտպանեն զանազան չարիքներից, իսկ չար աս-
տուածներին էլ խնդրում, աղաչում էին, որ մեղմա-
ցնեն իրանց բարկութիւնն ու չարիքներ չը հասցնեն:

Ահա այս կերպով է առաջացել աստուածներին
աղօթելու գաղափարը:

Բայց աղօթքները շատ անգամ անգոր էին հան-
դիսանում. միմիայն խնդիրքով և աղաչանքով ան-
կարելի էր լինում դժբաղդութիւնը վերացնել: Դրա
համար էլ մարդիկ աշխատում էին զանազան նւէր-
ներով շահել աստուածների սիրտը:

Ամենից շատ նրանք հոգ էին տանում, որ աս-
տուածները քաղցած չը մնային: Ուստի, ամեն անգամ
ճաշելիս՝ մարդիկ աստուածներին բաժին էին հանում:
Աստուածների բաժինը նրանք դնում էին մի յայտնի
տեղ և հաւատացած էին, թէ աստուածները գալիս են
և ուտում: Մինչև այսօր էլ կան շատ ցեղեր, որոնք
դեռ ևս այդ սովորութիւնն ունեն:

Աստուածներին յատկացրած բաժինը կոչւում էր
զոհ, իսկ աստծուն բաժին հանելը՝ զոհաբերութիւն:

Բնութեան ամեն մի երևոյթը պատկերացնելու համար, մի առանձին կուռք էին շինում: Այսպէս՝

Նկ. 33. Կուռք. հրէշ:

քամին, որոտը, երաշտը և ուրիշ շատ բնական երեւոյթները նրանք առանձին-առանձին կուռքերով էին պատկերացնում:

Կուռքեր պաշտելը կոչւում է կուսպաւոսութիւն: Քանի զեռ մարդիկ լաւ գործիքներ չունէին ու վարժ չէին նկարելու և քանդակելու արւեստներին, նրանց շինած կուռքերը չափազանց տձեւ, կոշտ ու կոպիտ բաներ էին: Բացի դրանից՝ մարդիկ աշխատում էին իրանց շինած կուռքերին այնպիսի մի կենդանի արարածի կերպարանք տալ, որ ոչ մի կենդանու չը նմանւեն: Այսպէս՝ կուռքի գլուխը մարդու էին նմանեցնում, իսկ մարմինը՝ մի շատ հսկայական քեւաւոր եզի և այլն:

Շատ անգամ այդ հրէշանման կուռքերն այնպիսի պարհուրելի կերպարանքով էին շինւում, որ նայողին միմիայն վախ ու սարսափ կարող էին ազդել:

Նկ. 34. Փիւնիկեան կուռք:

Ժամանակի ընթացքում, երբ մարդիկ հետզհետէ վարժւեցին քանդակագործութեան արւեստին, նրանք սկսեցին իրանց կուռքերն աւելի ու աւելի գեղեցիկ կերպարանքով շինել:

Աւելի ուշ ժամանակներում, մարդիկ տեսնելով, որ աշխարհիս բոլոր կենդանի արարածներէց տմենագեղեցիկը մարդն է, սկսան իրանց կուռքերը միմիայն մարդու կերպարանքով շինել: Նրանք այդ ժամանակ աշխատում էին իրանց կուռքերն ամենագեղեցիկ տղամարդու կամ կնոջ նմանեցնել: Այդ տեսակի կուռքերը շինւում էին գլխա-

ւորաբար յարմար քարից և բրոնզից. երբեմն նոյնիսկ
ոսկուց ու արծաթից:

Այդպիսի կուռքերն արձան են կոչուում:

Արձաններ շինելու արւեստը սաստիկ զարգացած էր
Յունաստանում: Հազարաւոր տարիներ առաջ այնտեղ
շինւած մարմարէ արձանները մինչև այսօր էլ պահ-
ւում են մուզէյներում և հայողին հիացմունք պատճառում:

Նկ. 35. Ապոլլոնի արձանը:
Հայերն էլ շատ հնումը իրանց կուռքերը կամ ար-

ձաններն ունէին: Դրանցից իրանց գեղեցկութեամբ յայտնի
էին Անահիտն ու Աստղիկը:

Կուռքերին սկզբում մարդիկ դնում էին բացօդեայ
մի որևէ բլրի գագաթին, կամ գետի եզերքին և կամ ան-
տառի մէջ: Այդ տեղերումն էլ մարդիկ հաւաքւում էին,
որոշ ժամանակներում, իրանց պաշտամունքը կատարելու
և քուրմերի միջոցով աստուածների պատգամները լսելու:

Ժամանակի ընթացքում, մարդիկ կուռքերին յատուկ
բնակարաններ շինեցին, որ մեհեաններ կոչւեցին: Մեհ-
եաններումն էին պահւում կուռքերը, այնտեղ էին քուր-
մերը կատարում իրանց կրօնական արարողութիւններն
ու ժողովրդի բերած զոհաբերութիւնները:

33.

ՄԱՐԴԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Նախամարդիկ երբեմն կենդանի մարդկանց էլ էին
աստուածացնում: Դրանք լինում էին մեծ մասամբ ցեղի
կամ ազգի այն իշխաններն ու թագաւորները, որ ամե-
նից աւելի դաժան և ահուկ բնուորութիւն էին ունենում:

Այդպիսիներից մարդիկ սաստիկ վախենում ու սար-
սափում էին: Իսկ ինչ որ նախամարդուն վախ էր ազ-
գում, նա էլ պաշտամունքի առարկայ էր դառնում:

Այդ կարգի մարդկանց այնպիսի գերբնական յատկու-
թիւններ էին վերագրում, որպիսին, մարդկանց կարծիքով,
միմիայն աստուածները կարող էին ունենալ:

Մարդիկ չէին կարողանում հաւատալ, օրինակ, թէ
ամբողջ կեանքում ժողովրդին տանջող դաժան իշխանն
ու թագաւորը կարող են ուրիշ մարդկանց նման մեռնել

և այլևս փնտա չը հասցնել: Նրանք չէին հաւատում նոյն-
պէս, թէ այդ բռնակալները սովորական մարդկանց նման
են ծնւել:

Եւ այդպիսի աստուածացրեալ իշխանների կամ թա-
գաւորների մասին, մանաւանդ դրանց մահից յետոյ, մար-
դիկ հազար ու մի առասպելներ էին յօրինում իրանց
վառ երևակայութեամբ և պատմում սերունդից սերունդ:

35.

Վ Ա Հ Ա Գ Ն

Հայ ժողովուրդն էլ շատ հին ժամանակներում իր
թագաւորներից մի քանիսին աստուածացրել ու պաշտել է:
Այդպիսիներից մէկն է եղել Վահագն թագաւորը:

Վահագնը Տիգրան Երևանդեանի մեծ որդին ու յա-
ջորդն էր համարւում: Դեռ հօր կենդանութեան ժամա-
նակ, նա զանազան պատերազմների մէջ ցոյց տւած քա-
ջագործութիւններովը մեծ անուն էր հանել և ժողովրդի
սիրելին դառել:

Վահագնի մասին, հնումը, հայ երգիչները շատ ու
շատ բաներ են պատմել ու երգել: Պատմում էին, որ նա
կատաղի կռիւ է մղել վիշապների (թերևս Մարաստանից
գաղթած Աժդահակի ցեղի) դէմ ու յաղթելով նրանց՝
Վիշապախաղ անունն է ստացել:

Վահագնի օրերում, հայերը հեթանոս էին. նրանք
պաշտում էին բնութիւնը՝ երկինքն ու երկիրը, ինչպէս
նաև գեղեցիկ ու քաջ մարդկանց:

Հեթանոս հայն ամեն առաւօտ ծագող արեւին էր
երկրպագում ու աղօթում և նրան էր ընդունում բոլոր

բարիքների պատճառը: Նա ամենից աւելի սիրում էր ա-
րեւ-աստուածը:

Հէնց այդ էր պատճառը, որ նրանք իրանց չափից
դուրս սիրած մարդուն համեմատում էին արեւ-աստու-
ածին: Այսպէս Վահագնի ծնունդը նրանք մարդկային չէին
համարում, այլ աստուածային:

Ահա թէ ինչպէս Գողթան գաւառի երգիչները հնումը
երգել են Վահագնի ծնունդը *):

Երկնեց երկին և երկիր,
Երկնեց ի ծով ծիրանի
Եւ եղեգնիկը կարմիր
Երկնեց ծովում ծիրանի:

Ծուխ է դուրս գալիս եղեգան փողից
Բոց է դուրս գալիս եղեգան փողից:

Բոց է պատել կարմիր եղեգնիկ,
Բոց է դարձել և ծով ծիրանի,
Կարմիր բոցիցն ահա մի մանկիկ.
Վահագն ահա—մանուկ գեղանի:

Բոց մօրուքով,
Հուր շրթունքով.

*) Մենք փոխանակ այստեղ դնելու Գողթան երգիչների
երգած «Երկնէր երկին և երկիր» գրաբար բանաստեղծութիւնը,
որ անմատչելի է աշակերտներին, «Գեղարեւոտ» հանդէսից ար-
տատպելով՝ տեղ ենք տալիս յայտնի բանաստեղծ Յովհ. Յով-
հաննիսեանի նոյնանուն բանաստեղծութեանը, որը շատ հարազատ
և միևնոյն ժամանակ շատ գեղեցիկ կերպով պատկերացնում է
դիւցազն Վահագնի առասպելական ծնունդը:

Հուրհիւր գլխին հրեղէն պսակ
Եւ աչքերն են զսյգ արեգակ:

Ալեծովի ծովի ծիրանի ալիք
Գնում են գալիս, ծեծում են ափունք,
Ահեղամոռնչ գոռում է մանկիկ,
Սաստում են ալեացն հրավառ շրթունք:

Վահագն ծնաւ, լոեցէք ալիք,
Դուք ծովահալած, դադար առ, մըրրիկ.
Թեւերն ոսկեհուռ, հրահեր բաշով,
Նժոյգը տակին՝ սլացաւ վերն,—
Երեսըդ ծածկիր համեստ շղարշով,
Տես ո՞վ է գալիս, և դո՞ւ, հուր արև:
Գլուխդ ալևոր, քաջածին Մասիս,
Դու էլ խոնարհիր, Վահագն է գալիս:
Երկինք ու երկիր և ծիրանի ծով
Աւետում եմ քեզ ցաւերի դու ծով:
Յնծա, բիւր վիշապ Հայաստան աշխարհ,
Փրկութեան արև—Վահագնիդ տեսար:

Վահագն աստծու մասին պատմում էին նաև, որ նա
մի օր գնացել է Ասորեստանի Բարշամ աստծուց յարդ է
գողացել, երկնքի երեսով փախչելիս՝ յարդը թափթփում
է, որից մի մեծ սպիտակ հետք է գոյանում և ողը, իբր
թէ, մինչև այսօր էլ երևում է երկնքի երեսին ու կոչ-
ւում է Պարմանագողի կամ Յարդգողի ճանապարհ:

Վահագն թագաւորին աստածացնելով, հայերը նրա
անունով Աշտիշատում մի տաճար էին շինել և այնտեղ
գրել նրա պղնձէ արձանը: Այդ տաճարը կոչւում էր
Վահագնի սեմեակ կամ Վահեվահեան մեհեան:

Տարւայ որոշ օրերում, Հայաստանի ամեն կողմերից
այդտեղ հազարաւոր մարդիկ ուխտի էին գնում և խնդ-
րում նրանից առողջութիւն, քաջութիւն, անուշ ձայն և
ամեն տեսակ բարիք:

Վահագնի ժառանգները այդ տաճարի քրմապետներն
ու քրմերն էին, որի եկամուտով էլ, այսինքն նւէրնե-
րովը՝ նրանք ապրում էին:

35.

Լ Ե Ջ Ո Ւ

Նախապատմական մարդիկ, սկզբում, իրանց խօսելու
եղանակով բոլորովին չէին տարբերում փոքր երեխա-
ներից: Նրանք էլ իրանց միտքը հասկացնում էին մի-
միայն ձայներ ու բացականչութիւններ արձակելով և
դէմքի ու ձեռքերի շարժումներով:

Եթէ օրինակ, մէկն ուզում էր իր ընկերներին զգու-
շացնել, թէ այսինչ տեղում արջ, գայլ կամ մի ուրիշ
զազան կայ, նա այդ զազանի նման մոնչում էր ու
դէմքը ծուժում ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ մարդիկ, այդ
զազաններին պատահելիս, սարսափից կարող են անել:

Այդ եղանակով միմեանց հետ խօսելով, նախամար-
դիկ, փոքր երեխաների նման, շանը ասում էին «հաւ-
հաւ», կառւին՝ «միառ», թռչունին՝ «ճիւ-ճիւ», նրա ձա-
գուկին՝ «ծիւ-ծիւ» և այլն:

Նոյն ձևով նրանք խօսքեր էին հնարում նաև բնու-
թեան զանազան երեայթների և այլ առարկաների համար:
Հէնց այդ ձայներից ու զանազան բացականչութիւն-
ներից է, որ հետգհետէ, երկար դարերի ընթացքում,

կազմւել ու զարգացել է մարդկային լեզուն: Եւ քանի մարդկանց կեանքը բարդացել է, այնքան էլ նրանց լեզուն և ոճը հարստացել են:

Շատ անգամ մարդիկ միևնոյն բառը տարբեր շեշտով և եղանակով արտասանելով, տարբեր էլ միտք էին յայտնում: Այսպէս, երբ կամենում էին ասել, թէ այսինչ բանը շատ հեռու է գտնւում, ասում էին՝ հեռուաւ, իսկ ԸԱՏ ՄԵԾ ասելու տեղ, ասում էին՝ մեծ, և այլն:

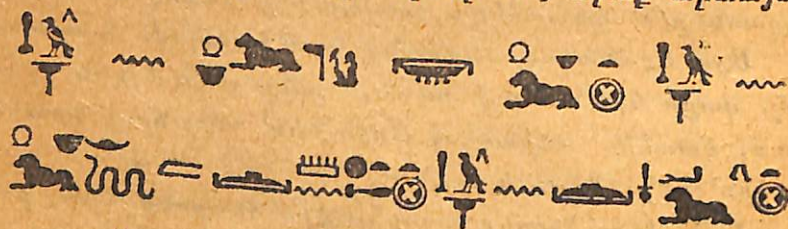
Ամեն մի ցեղ, իր ապրած երկրի կլիմայի ու վաթած կեանքի համաձայն, իր յատուկ լեզուն էր հնարում: Իսկ լեզուները կազմակերպելու հետ միասին՝ կազմակերպւում էին բազմաթիւ և զանազան ազգեր:

36.

Գ Ի Բ

Մարդիկ զրել սովորում են շատ աւելի ուշ ժամանակներում: Եւ սկզբում զիրը բոլորովին այն չէր, ինչոր այսօրւան մեր գործածածն է:

Առաջ մարդիկ կամենալով նշանների միջոցով այս կամ այն առարկայի մասին մի ուր և է միտք արտայայ-

Նկ. 36. Հերոգլիֆներ (պատկերազրեր):
տել, նկարում էին այդ առարկան: Եթէ օրինակ, ուզում էին ասել, թէ կովերը, ձիերը կամ մարդիկ գնացել են,

նրանք գնացող կով, ձի և մարդ էին նկարում: Իսկ եթէ ուզում էին ասել, թէ մարդիկ միմեանց հանդիպեցին, կամ թէ միմեանցից բաժանւեցին, նկարում էին դէմ առ դէմ եկող, կամ միմեանցից հեռացող մարդկանց պատկերներ:

Որովհետեւ այն ժամանակ մարդիկ դեռ ոչ թաւրթ, ոչ մատիտ և ոչ էլ նկարելու ուրիշ սրէէ բան ունէին, ուստի նրանք նկարում էին փորագրելով: Փորագրում էին փայտի, կաւի և քարի վրայ:

Փորագրւած նշաններով գրւած գիրը կոչւում է հեռագիր:

Հերոգլիֆով զրելը շատ հեշտ բան չէր և ահադին ժամանակ էր խլում: Մարդիկ, կամենալով աւելի արագ գրել, սկսում են հեռագրեմէ կրճատւած նկարներով զրել, այսինքն՝ ամբողջ առարկայի փոխարէն, նրա մի մասն էին միայն նկարում: Այսպէս՝ մի ամբողջ թռչունի կամ անասունի տեղ՝ նկարում էին նրա գլուխը, մի ոտը, կրտուցը կամ աչքը:

Այդպիսի բազմաթիւ կրճատումների հետեանքն այն է եղել, որ ժամանակի ընթացքում մի բոլորովին ուրիշ տեսակի գիր է ստացւել, այնպիսի գիր, որը հերոգլիֆին այլևս չէր նմանում:

Նկ. 37. Սեպագիր

Այդ նոր տեսակի գրերը կամ տառերը շատ նման են մեխերի կամ սեպերի, և այդ պատճառով էլ կոչւում են սեպագիր տառեր կամ սեպագրեր:

Հայաստանում էլ շատ հին ժամանակներում սեպա-
ձև տառերով էին գրում:

Առելի ուշ մարդիկ քարի, փայտի ու կաւի փոխա-
րէն, գրելու համար գործ էին ածում կաշի: Կաշւի խիստ
բարակացրած ու նուրբ տեսակը կոչւում է մագաղապ:

37

Ա Ռ Ա Ս Պ Ե Լ Ն Ե Ր

Հագարաւոր տարիներ անցնելուց յետոյ, երբ ցեղե-
քն ու ազգերը կազմակերպւել էին ու իրանց համար
ապահով վիճակ ստեղծել, մարդիկ սկսում են իրանց հե-
ռաւոր անցեալով հետաքրքրւել: Ամենքն էլ փափաքում
են իմանալու, թէ երբ և որտեղից է առաջ եկել իր ազ-
գը, հիւրեր են եղել իրանց նախահայրերը և այլն:

Այդ ժամանակ ահա, ամեն մի ժողովուրդ աշխատել
է երեւակայութեամբ զանազան պատմութիւններ հնարել
իր նախնիքների մասին և աւանդել սերունդից սերունդ:

Շատ դէպքում այդ պատմութիւնները միանգամայն
զուրկ էին որևէ ճշտութիւնից: Նրանք պարզապէս վառ
երեւակայութեամբ յօրինւած բաներ էին:

Իսկ շատ անգամ էլ մի որ և է իսկական դէպք այն
աստիճան ծաղկեցնում էին, որ նոյնպէս խիստ հեռանում
էր ճշմարիտ պատմութիւնից:

Այն պատմութիւնները, որոնք զուտ երեւակայութեան
արդիւնք են, կոչւում են առասպելներ: Իսկ նրանք,
որոնք մի որոշ չափով խառն են իսկական եղելութիւն-
ներով՝ կոչւում են աւանդութիւններ:

Ամեն մի ժողովուրդ իր ազգի ծագումի ու անյիշե-

լի անցեալի մասին շատ ու շատ այդ կարգի պատմու-
թիւններ է յօրինել:

Այդ կարգի պատմութիւններից են Հայկի, Արամի,
Արա գեղեցիկի, Տիգրանի և Վահագնի մասին պատմածք-
ները: Կան և շատ ուրիշները, որոնք համեմատաբար աւե-
լի նոր ծագումն ունեն:

38

Վ Ա Ղ Ա Ր Ե Ա Կ

I

Արեւիկունքների սիրապետութիւնը

Հայկազանց Վահագն թագաւորի մեռնելուց բաւական
ժամանակ յետոյ, Հայաստանին ու նրա դրացի բոլոր եր-
կիրներին տէր է դառնում մակեդոնացիների Մեծն-Ալեք-
սանդը հռչակաւոր թագաւորը:

Սակայն, երբ Մեծն Ալեքսանդրը մեռնում է, հալա-
տակ ազգերը միմեանց յետնից զլուխ են բարձրացնում
և մի-մի առանձին թագաւորութիւն յաստատում:

Այդ նորակազմ թագաւորութիւններից ամենից նշա-
նաւորն ու զօրաւորը պարթևների երկրում կազմւածն էր,
որը գտնւում էր Կասպից ծովի հարաւարեկեան կող-
մում: Պարթևական բոլոր թագաւորները կոչւում էին
Արեւի, որ նշանակում է թագաւոր, իսկ թագաւորական
ամբողջ ցեղը կոչւում էր Արեւիկունեաց ցեղ կամ Արեւ-
իկունի:

Արշակունիներից շատ մեծ անուն ստացաւ մանա-
ւանդ մէկը, որին ժողովուրդը, իր կատարած քաջագոր-

ծութիւնների և քաղցր վարմունքի համար՝ Մեծն Արեակ է անւանել:

Նա Միջագետքից դուրս էր քշել մակեդոնացիներին ու տէր դառել Մարաստանին և Ասորեստանին:

Որքան մակեդոնացիները իրանց խառնակներին նեղում էին, այնքան Մեծն Արշակը աւելի քաղցր էր վարւում իր հպատակներին հետ, որով և գրաւում էր թէ իր և թէ հարեան ժողովուրդների սիրտը:

Հայերը, որ շատ նեղւած էին մակեդոնացիների դրած ծանր հարկերից ու բռնութիւններից, իմանալով Մեծն Արշակի այդ քաղցր վերաբերմունքը, դիմում են նրան և խնդրում, որ նա գայ և իրանց երկիրն էլ տիրապետի:

Մեծն Արշակն օգտւելով հայերի հրաւերից, առանց ուշանալու, իր Վաղարշակ եղբօրը մի գունդ զօրք է տալիս և ուղարկում Հայաստան թագաւորելու:

Վաղարշակին դիմաւորում է Բագարատ իշխանն իր զօրքերով, հետը տանելով նրա համար թանկագին ընծաներ: Բացի այդ՝ Բագարատը Վաղարշակի գլուխն է դնում Հայկազանց թագը և պսակում նրան Հայաստանի թագաւոր:

Այսպէս է պատմում մեզ ժողովրդական աւանդութիւնը՝ Արեակունքների թագաւորութեան սկզբնաւորութեան մասին Հայաստանում:

Վաղարշակը Հայաստանի թագաւոր դառնալուց յետոյ, մի շարք պատերազմներ է մղում հարեան ազգերի դէմ, որոնք չուզեցան Վաղարշակին թագաւոր ճանաչել, շարունակ յարձակւում էին Հայաստանի վրայ ու անհանգիստ անում:

Այսպէս օրինակ՝ Կապադովկիայի Մորփիւղիկէս իշ-

խանը, անցնելով այլ և այլ մանր ազգերի գլուխ՝ գէնք էր բարձրացրել հայոց նոր թագաւորի դէմ և սպառնում էր նրան:

Վաղարշակ Նրասիս գետի ափին, Արմաւիրի մօտ, իր զօրքը վարժեցնելուց ու կարգի դնելուց յետոյ, գնում է Մորփիւղիկէսի դէմ: Եւրատ գետի արեւմտեան կողմում թշնամիները հանդիպում են իրար և սկսում է կատաղի պատերազմը: Մորփիւղիկէսը պաշարելով Վաղարշակին՝ մահ էր սպառնում, բայց հայ իշխանները տեսնելով վրտանգը, ընկնում են թշնամու վրայ, սպանում Մորփիւղիկէսին և ազատում իրանց նոր թագաւորին:

Այս առաջին յաջողութիւնից խրախուսւած՝ Վաղարշակն իր զօրքերով արշաւում է Հայաստանի հիւսիսային կողմերը ասպատակող ցեղերի վրայ և դուրս քշում նրանց Հայաստանի սահմաններից և այսպէս խաղաղացնում է իր նոր երկիրը:

II

Հայոց հին պատմութեան գիւտը

(Մ. Խորենացու պատմածի համաձայն)

Մովսէս Խորենացի պատմիչը, որ ազգային աւանդութիւններն է գրել առել, պատմում է, որ երբ Վաղարշակն իր թագաւորական աթոռը հաստատում է Միջագետքի Մծբին քաղաքում, հետամուտ է լինում իմանագետքի Մծբին քաղաքում, հետամուտ է լինում իմանալու, թէ ովքեր են եղել Հայաստանի հին բնակիչները, ինչ կարգեր, ինչ սովորութիւններ են ունեցել նրանք:

Ոչ մի գրաւոր կամ բանաւոր տեղեկութիւն չը գտնւելով, Վաղարշակը՝ Մար-Աբաս Կաթինա անունով ասորի գիտնականին, որը ծանօթ է եղել բաբելական ու յուճա-

կան լեզուներին, ուղարկում է Նինէէ, Մեծն Արշակի մօտ և խնդրում է թոյլ տալ նրան արքունի գիւանատանը փնտրելու իր ուզածը:

Պրած նամակում Վաղարշակը յայտնում է հետևեալը. «Եղբայր, չի երևում, որ այստեղ (Հայաստանում) սրանից առաջ որևէ կարգ եղած լինի և ոչ էլ մեհեանների պաշտամունք, յայտնի չէ, թէ ով է եղել այս աշխարհի գլխավորներից առաջինն ու վերջինը, ոչ մի օրինաւոր բան չկայ, այլ ամեն ինչ տակն ու վրայ է եւ վայրենի»:

Մար-Աբասը Մեծն Արշակի թոյլտուութեամբ, փրնտրում է Նինէէի արքունի գիւանատանը և վերջի վերջոյ մի հին գրւածք է գտնում: Այդ գրւածքը վերաբերում է Հայկի և նրա ցեղի բոլոր նահապետների, իշխանների և թագաւորների կատարած գործերին:

Մար-Աբասն իր այդ գիւտը բերում, յանձնում է Վաղարշակին, որը դրա մի քանի մասերը քարերի վրա փորագրել տալով՝ հրամայում է կանգնել նրանց քաղաքների փողոցներում, որպէսզի մարդիկ ծանօթանան իրանց նախապապերի գործերի հետ, իսկ մի մասն էլ մեծ խնամքով պահ է տալիս իր արքունական գիւանատան մէջ:

III

Վաղարշակ նոր օրէնքներ է դնում

Այժմ երբ արդէն Վաղարշակը ծանօթանում է Հայաստանի անցեալի հետ, նա մտածում է և ներկայի ու

ապագայի մասին: Նա գիտէր, որ առանց օրէնքների, վարդերի ու կանոնների ոչ մի երկիր չէր կարող հարստանալ, զարգանալ, ուստի վճռում է այդ պահանքը լրացնել:

Նա ամենից առաջ սահմանում է այլ և այլ պաշտօններ, ինչպէս թագաւորական պալատի մէջ, այնպէս էլ ուրիշ գործերի համար: Այդ պաշտօնները նա տալիս է ցեղապետներին ու իշխաններին:

Պաշտօնների այս կերպ բաժանումից առաջայ բոլոր ցեղապետ-իշխանները այլևս կոչւում են նախարարներ:

Նախարարները բաժանւում էին երկու կարգի, մեծ և փոքր:

Վաղարշակն իրաւունք է տալիս Բագրատ իշխանին մարզաբիտնեքով ու թանկագին քարերով զարդարւած՝ վարսակալ կրել, նրա ցեղին է վերապահում հայոց թագաւորների գլխին թագ դնելու ամենամեծ պատիւը:

Այս Բագրատից էր առաջացել Բագրատունիների յայտնի և հարուստ նախարարութիւնը:

Բագրատ իշխանից յետոյ, Վաղարշակը մեծ պատիւներ է տալիս Աժդահակի ցեղից՝ Մուրացան նախարարին ու նրան իր երկրորդն է նշանակում, այսինքն, երբ նախարարները թագաւորի մօտ ժողովի կամ խնդրի հաւաքէին, Մուրացանը անմիջապէս նրա կողքին պիտի նստէր, յետոյ միայն միւս նախարարները՝ իրանց կարգով:

Արծրունիներին պաշտօն է տալիս՝ թագաւորի առջևից արծւէնշան գրօշակը տանել, իսկ Վարամունիներին՝ որսի վերակացու է կարգում:

Բացի դրանցից Վաղարշակն առանձին-առանձին պաշտօնեաներ է նշանակում զօրանոցների, հաւանոցնե-

րի, ամառանոցների և ուրիշ բազմաթիւ կարևոր գործերի վրայ:

Այսպէս բոլոր աչքի ընկնող պաշտօնները եկեղեցիներին տալուց ու նրանց սիրտը զբաւելուց յետոյ, Վաղարշակ չէ մոռանում նաև Հայկի ցեղին: Նա նրանց քաջերից ու հաւատարիմներից ընտրում ու կազմում է իր պալատի պահապան զօրքը, որ կոչւում է Ոսան գունդ:

Ամենապատուաւոր պաշտօնեաներից մէկն էլ քրմութիւնն էր, որը Վաղարշակ յանձնում է Վահեւունեաց ցեղին, յետոյ Հայաստանի ամենահին քաղաքում—Արմաւիրում մեհեանքներ է շինել տալիս և նրան Արքազան քաղաք յայտարարում:

Այդտեղ էր, որ նա արևի և լուսնի պատւին արձաններ է կանգնել տալիս:

IV

Վաղարշակն ինչպէ՞ս է կառավարում Հայաստանը

Այս բոլոր գործերի հետ, Վաղարշակը չէ մոռանում հետզհետէ կարգի բերել նաև իր զօրաբանակը:

Նա իր զօրքի ընդհանուր հրամանատար: ինչպէս և բոլոր հեծելազօրքի պէս է նշանակում Բագրատ նախարարին, իսկ Մուրացան նախարարին է յանձնում հետեւակ զօրքի կառավարութիւնը, Նրանք էլ իրանց օգնականներն ունէին:

Նա Հայաստանը բաժանում է նահանգների և գաւառների և զրանց կառավարութիւնը յանձնում զանազան նախարարներին:

Այն նախարարները, որ ապրում էին սահմանների վրայ, պարտաւոր էին իրանց բանակը միշտ կազմ ու պատրաստ պահել, որպէսզի թշնամիների յարձակման դէպքում՝ կարող լինէին հայրենիքը պաշտպանել:

Սահմանապահ նախարարներից գլխաւորներն էին հետեւեալները, հիւսիսում Գուգարաց բոյեշխը, հիւսիսարևելքում Սիսակեանքները, հարաւարևելքում՝ Կաղմեանքները, հարաւում՝ Աղձնեաց բոյեշխը, իսկ արեւմուտքում՝ Անգեղ տոհմը, որի համբաւաւոր ներկայացուցիչը Տորք իշխանն էր:

Վաղարշակն իր դրած օրէնքների գործադրութեան վրայ հսկելու համար, թէ գիւղերում և թէ քաղաքներում, առանձին-առանձին դատարաններ է նշանակում:

Նա մինչև անգամ իր պալատում երկու մարդու պաշտօն է տալիս, որոնցից մէկը պարտաւոր էր յիշեցնել թագաւորին իր գործած անիրաւութիւնները, իսկ միւսը՝ յանցաւորներին պատժելը:

Այս բոլոր գործերը կարգ ու կանոնի տակ դնելուց յետոյ, Վաղարշակը չէ մոռանում և մի շատ կարևոր բան էլ, այսինքն գահաժառանգութեան խնդիրը, որ կարող էր, իր մահից յետոյ, պատճառ դառնալ արիւնհեղութիւնների: Նա կարգադրում է, որ թագաւորի մօտ հեղութիւններին: Նա կարգադրում է, որ թագաւորի մօտ քնայ միայն անդրանիկ որդին, որպէս անմիջական գահաժառանգը, իսկ միւս որդիներն ու ազգականները՝ ուրիշ աւելի հեռու նահանգներում ապրեն:

Այսպիսով Վաղարշակն իր թագաւորութեան աւելի քան 20 տարւայ ընթացքում այնպիսի կարգեր ու օրէնքներ է սահմանում հայոց աշխարհի համար, որոնք մինչ այդ ժամանակ միանգամայն անծանօթ էին հայ ժողովրդին:

ԱՐՏԱՇԵՍ ԱՅԽԱՐՀԱԿԱԼ

Արշակունիները թէև հետզհետէ բազմաթիւ երկիրներէ տէր են դառնում, բայց զբանցից իւրաքանչիւրն ունէր իր առանձին թագաւորը:

Այդ թագաւորներէ մէջ առաջին տեղն էր բռնում պարթևականին—իսկ երկրորդ տեղը՝ Հայաստանին:

Վաղարշակի թուր, Արտաշէսը, որ Հայաստանում էր թագաւորում, մի հպարտ ու պատերազմասէր մարդ էր: Նա իր հօրը, Արշակի գահը նստելուն պէս՝ ցանկանում է թագաւորների թագաւոր դառնալ, ուրիշ խօսքով՝ խլել պարթևաց թագաւորից առաջնութեան պաթիւր:

Հէնց այդ պատճառով էլ, նա յարձակում է իր ազգակից Արշական թագաւորի վրայ և խլում նրանից ինչպէս առաջնութեան, նոյնպէս էլ փող կտրելու իրաւունքը: Պարթևաց երկրում նա իրան համար մինչև անգամ պալատ է շինել տալիս ու իր պատկերով է փող կտրում:

Արտաշէսն այս յաջողութիւնից խրախուսւած, վրձնում է արշաւել դէպի արևմուտք՝ նւաճելու համար Փոքր-Ասիայում մանր-մունր ազգերը և յետոյ, Մեծ ծովի (Միջերկրական) վրայ նաւարկելով՝ գնալ, հասնել հեռաւոր Յունաստան և տիրել այդ գեղեցիկ երկրին:

Նա իր այս միտքն իրագործելու համար, նախ Տիգրան որդուն Արարատեան երկրի վրայ թագաւոր է կարգում, յետոյ Հայաստանի հիւսիսային երկիրները—Պոնտոսն ու Կովկասը յանձնում է իր դաշնակից Պանսացի

Միհրդատ իշխանին և նրա կնուծեան է տալիս իր Արտաշամայ աղջիկը:

Այդ բոլորը կարգադրելուց յետոյ, իր հպատակ ազգերից նա անթիւ, անհամար զօրք է հաւաքում և արշաւում է դէպի արևմուտք:

Արտաշէսի զօրքի թւի մասին պատմում են, որ եթէ իւրաքանչիւր զինւոր միևնոյն տողը մի քար զցէր՝ այդ տեղում մի անագին բլուր կը ձևանար, որ երբ գետից ջուր խմէին՝ գետը ցամաքելու աստիճան կը պահպէր: Պատմում են նաև, որ երբ այդ զօրքերը մի-մի կասէր: Պատմում են նաև, որ երբ այդ զօրքերը մոլթ նետ էին արձակում, արևը խաւար, և լոյս-ցերեկը մոլթ էր դառնում: Նրա զօրքերը այնքան բազմաթիւ էին, որ անկարելի էր համբել, ուստի չափելով էին միայն կարողանում որոշել չափը:

Այս ոյժերով Արտաշէսը որտեղից որ անցել է, բոլոր թագաւորները ահ ու սարսափի մէջ են ընկել և շատերը երկիւղից ընդ առաջ գնալով՝ թանկագին ընծաներ են մատուցել և իրանց հպատակութիւնը յայտնել:

Արտաշէսը տիրելով Փոքր Ասիայի շատ երկիրներին, այդ տեղերից պղնձից ձուլւած ու ոսկեզօծ շատ կտուփեր է ուղարկել Արմաւիր և հրամայել էր նրանց կանգնեն այլ և այլ մեհեանների մէջ:

Այս Արշակունի աշխարհակալը վերջապէս հասնում է Մեծ ծովի եզերքը և նաւերով անցնում ծովի արևելքի մտեան ափը—Յունաստան, նա այնտեղ շատ հարուստ քաղաքներ, մեծ ու փոքր գիւղեր աւերելուց, քանդելուց յետոյ, բազմաթիւ յունական կուռքեր է Հայաստան ուղարկում, որոնք նոյնպէս զետեղւում են հայոց աստուածների կողքին:

Այս ահ ու սարսափ ազդող Արտաշէսը, երբ պատ-

րաստուում էր աւելի և աւելի հեռու՝ մինչև Հոռոմ գնալ, խորամանկ հոռովմայեցիք, փոխանակ սլատերազմելու, առատ ու փայլուն ոսկիներով կաշառում են նրա զինւորներին ու նրանց ձեռքով սպանել տալիս այդ յանդուգն մարդուն:

Հպարտ ու փառասէր թագաւորը մեռնելիս՝ հետեւալ բացականչութիւնն է անում. «Աւաղ փառացս անցաւորի»:

45.

ԵՐԻԱՆԴ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ

I

Արտաշէսի փախուսք

Արտաշէս I-ի մահից յետոյ, Արշակունեաց գահի վրայ մի շարք թագաւորներ են նստում: Այդ թագաւորներից Սանատրուկը որսի ժամանակ պատահմամբ սպանւում է:

Եւրանդ Արշակունի նախարարը, որ Սանատրուկի հեռաւոր ազգականն էր, հայ նախարարների մեծ մասի սիրտը գրաւելով՝ թագաւորական գահի վրայ է բարձրանում:

Սակայն Բագրատունի նախարարներից ոչ մէկը յանձն չէ առնում նրա զլխին թագ գնել. որովհետեւ Վաղարշակի գրած օրէնքի համաձայն, թագաւորելու

իրաւունքը պատկանում էր միմիայն Սանատրուկի ժառանգներին:

Այդպիսով Եւրանդի ու Բագրատունի նախարարների յարաբերութիւնները հետզհետէ լարւում են:

Եւրանդը կասկածելով, որ մի գուցէ Սանատրուկի ժառանգները նախարարների օգնութեամբ փորձեն իրանց հօր գահին տէր դառնալ, հրամայում է բոլորին կոտորել:

Այդ կոտորածից ազատւում է միայն մի մանուկ՝ Արտաշէս անունով, որի ծծմայրը գաղտազողի փախցնում է նրան ու թաղցնում Կապուսան ծովի (Ուրմիոյ լիճ) մօտերը՝ Հեռ գաւառում:

Բագրատունեաց ցեղից Սմբատ Բիւրաւեանը, որ մի շատ յանդուգն ու քաջ նախարար էր, կոտորածի և Արտաշէսի փախուստի լուրն ստանալով, վճռում է ժանուկ Արտաշէսին պաշտպան հանդիսանալ:

Նա իր երկու աղջիկներին՝ Սմբատանոյշին ու Սըմբատուհուն Սպիտ գաւառի իր հայրական կալւածից իսկոյն տեղափոխում է Բայրեղ ամրոցն և ինքն շտապում է որբացած թագաժառանգի օգնութեանը:

Երբ Եւրանդն իմանում է Արտաշէսի փախուստը, սաստիկ վրդովւում է և ամեն կողմ մարդիկ է ուղարկում, որպէսզի գտնեն նրան և տեղն ու տեղը նրա կեանքին վերջ տան:

Սմբատն Արտաշէսի հետ երկար ժամանակ ձորերի մէջ է թափառում ու պահւում: Քանի-քանի անգամներ մէջ է թափառում ու պահւում: Քանի-քանի անգամներ նրանք իջևանում են Մարաստանի բարձր սարերի վրայ ու մար հովիւների վրանների տակ զիշերում, մինչև որ յարմար ժամանակ գտնելով՝ անցնում են պարթևաց սահմանն ու ապաւինում Դարեհ Արշակունի թագաւորին:

Դարեհը շատ սիրով է ընդունում թագազուրկ ար-

քայորդուն և Սմբատին: Նա Արտաշէսին պահում է իր պալատում և կրթում իր զաւակներին հետ, իսկ Սմբատին նւիրում է ընդարձակ կալաժներ՝ Մարաստանի շրջանում:

Երևանդը շատ փորձեր է անում Արտաշէսին ձեռք ձգելու համար: Նա Դարեհին գեսպաններ ուղարկելով աշխատում է համոզել, թէ նա Սանատրուկի որդին չէ, այլ մար հովւի որդի և Սմբատը խաբել է նրան: Նա Սմբատին էլ է մարդիկ ուղարկում և, զանազան խոստումներ անելով, խնդրում, որ Արտաշէսին իրեն յանձնի:

Դարեհ թագաւորը, հաւատ չընծայելով Երևանդի և ոչ մէկ ասածին, ընդհակառակը, հետզհետէ աւելի ու աւելի է սիրում իր խնամքին յանձնւած որբուկին ու նրա դաստիարակ Սմբատին: Սմբատը Երևանդի մարդկանց խայտառակաբար յետ դարձնելով յայտարարում է, որ Երևանդը մի գող է, մի յափշտակիչ, իսկ Արտաշէսը՝ միակ օրինաւոր ժառանգը հայոց գահին:

Երբ Երևանդի բոլոր փորձերը, Արտաշէսին ձեռք ձգելու համար, անյաջող են անցնում: Նա դիմում է վրիժառութեան: Նա յարձակւում է Բայբերդ ամրոցի վրայ, տիրում է նրան և Սմբատանոյշին ու Սմբատուն հուն գերի բռնելով՝ տանում, փակում է Եփրատ գետի վրայ գտնւող՝ Անի ամրոցում:

Երւանդը պատերազմի է պատրաստու

Տարիների ընթացքում Երևանդն անկարող է լինում որևէ կերպով Արտաշէսին ձեռք ձգել, ուստի գալիք վտանգից ազատելու համար՝ դիմում է այլ և այլ միջոցների:

Ամենից առաջ Միշագետքը նա տալիս է հռոմայեցիներին, որի փոխարէն նրանք պարտաւորւում են օգնել Երևանդին, երբ նա պատերազմ ունենայ պարթևների հետ: Բացի այդ, նա խոստանում է տարէց-տարի որոշ հարկ տալ նրանց:

Ապա Երևանդն իր գահը Մծբինից փոխադրում է հայոց հին մայրաքաղաքը—Արմաւիր: Սակայն այդտեղ էլ նա երկար չէ մնում: Արմաւիրի արեւմտեան կողմում, Երասխ գետի ափին մի բարձրադիր վայր է նա ընտրում և այնտեղ շինել է տալիս մի նոր պարսպապատ քաղաք՝ Երւանդաւառ անունով:

Երևանդ շարունակ մտածելով իր թշնամիների մասին, դարձել էր վերին աստիճանի կասկածոտ. դրա համար էլ ինքնապաշտպանութեան մի շարք միջոցների է դիմում:

Նա Երևանդաշատ քաղաքը դրսից ամուր ու բարձր պարիսպով պատելուց յետոյ, քաղաքի մէջտեղում էլ մի միջնաբերդ է շինել տալիս՝ երկաթէ դռներով: Այդ դռները ցերեկները բացւում, իսկ գիշերները փակւում էին: Միջնաբերդը քաղաքի հետ միացւում էր երկաթէ կափուրջներով:

Երևանդն ինքը ապրում էր հէնց այդ միջնաբերդում,

ուր տեղափոխել էր նաև արքունական բոլոր գանձերն ու հարստութիւնները: Նա Արմաւիրից չէր տեղափոխել միայն կուռքերը, վախենալով, որ չլինի թէ տօների պատճառով հաւաքւած ամբոխը մի դաւադրութիւն սարքէ իրեն դէմ:

Բացի Երւանդաշատից, Ախուրեան գետի վրայ Երւանդը մի ուրիշ բաղաք էլ է շինել տալիս և հրամայում է այնտեղ փոխադրել բոլոր կուռքերի բազմինները (արձանները), որի պատճառով էլ այդտեղ կոչւում է Բազարան:

Երւանդն է շինել տւել նաև Արաքսի հարաւային կողմում Երւանդակերտ ամուր բերդաքաղաքը:

Քուրմերին (հոգեորականներին), որոնք Հայաստանում բաւական մեծ թիւ էին կազմում և շատ ազդեցիկ գեր խաղում, իր կողմը զրաւելու և խիստ մօտիկից հսկելու համար, Երւանդն իր Երւազ եղբորը նրանց վրայ քրմապետ է կարգում:

III

Երւանդն սպանում է, իսկ Արսաւէսը քաղաքում

Չնայելով Երւանդի գործ զրած այնքան բազմատեսակ միջոցներին, որպէսզի վտանգից ազատւի, այնուամենայնիւ նա շատ տխուր վերջ է ունենում:

Մինչդեռ Արտաշէս արքայորդին մեծանում էր Դարեհ թագաւորի պալատում, Սմբատ Բիւրատեանը գանազան արշաւանքներում ցոյց տւած իր քաջագործութիւններովն ու հաւատարմութեամբը՝ թէ բոլոր պարթև

նախարարների և թէ մանաւանդ Դարեհ թագաւորի առանձին սէրն էր վայելում:

Սմբատի խնդիրքով պարթև մեծամեծները դիմում են Դարեհ թագաւորին և միջնորդում, որ նա Արտաշէսին օգնէ՝ իր հօր գահին տիրանալու համար:

Դարեհը սիրով ընդունում է այդ միջնորդութիւնը և Սմբատին զօրք է տալիս այդ նպատակով:

Սմբատն Արտաշէսի հետ, պարթևական բանակի գլուխն անցած, շտապում է դէպի Հայոց աշխարհը:

Երւանդն այդ ժամանակ Ուտէացոց աշխարհումն էր: Երբ իմանում է Սմբատի ճանապարհ ընկնելը, իսկոյն շտապում է վերադառնալ Երւանդաշատ: Նա հայերից, շտապինքից բաւական զօրք է հաւաքում, ինչպէս և Կապադոկիայից: Միջազեռքից էլ հրաւիրում է շատ վարձկան զինուորներ և պատրաստում է պատերազմի:

Երւանդը նախարարներին իր կողմը զրաւելու համար, հարուստ ընծաներ ու առատ պարգևներ է նւիրում:

Նա առանձին ուշադրութիւն է դարձնում Արգամ Մուրացան նախարարի վրայ և նրան է վերադարձնում Երկրորդական գահը, որ իր նախորդները խել էին նւիրանից:

Երւանդի բոլոր այս նախազգուշութիւնները սակայն գուր են անցնում: Հէնց որ Սմբատն ու Արտաշէսը երեւում են Ուտէացոց սահմանի վրայ, սահմանապահ նախարարներն իրանց զօրքով անցնում են օրինաւոր թագաժառանգի կողմը: Երւանդի միակ ու մեծ յոյսը Հռովմայեցիներն էլ՝ ուշանում էին:

Այս հանգամանքները շատ վատ էին ազդում Եր-

ւանդի մօտ մնացող միւս նախարարները վրայ և վհատութիւն առաջ բերում նրանց շարքերում:

Սմբատի բանակը, Գեղարքունեաց սարերից անցնելով, գալիս հասնում է Երևանդաշատից դէպի հիւսիս և Ախուրեան գետի ափին, Երևանդի դէմ բանակ դնում:

Պատերազմն սկսելուց առաջ, Արտաշէսը գաղտնի բանակցում է Արգամ նախարարի հետ ու խոստանում նրան աւելի մեծ պատիւներ՝ եթէ նա խօսք տար պատերազմի հէնց սկզբում թողնել Երևանդին և անցնել իր կողմը:

Հնչում են փողերը, սկսում է պատերազմը:

Արտաշէսի հայ և պարսիկ կտրիճները, հետիոտն թէ ձիավոր, կատաղի արշաւանք են սկսում:

Արտաշէսի դրօշակների ծածանման հետ Արգամը թողնում է Երևանդի բանակն ու իր զօրքով պատերազմի դաշտից յետ քաշւում:

Երևանդի բանակի աջ ու ձախ թևերի վրայ կռուող նախարարները տեսնելով այդ, նոյնպէս խառնւում են Արտաշէսի բանակին և կռւում իրանց նախկին տիրոջ դէմ:

Պատերազմը սակայն շարունակւում է:

Երևանդը թէև մնում է միայն վրացի ու վարձկան զինւորներով, բայց նա կատաղի կերպով դիմադրում է և ամեն հնարք գործ է դնում մահաւանդ Արտաշէսին սպանելու:

Հասել էին վճռական բոլիները: Վրացի ու վարձկան զինւորները սոսկալի կերպով ջարդւում ու փախուստ են տալիս. միայն Տաւրոսից քաջերն էին, որ յանդգնութիւն ունեցան առաջ մղւելու, պաշարելու Արտաշէսին վտանգաւոր կերպով և աշխատելու՝ Երևան-

դին տւած իրանց խոստման համաձայն՝ սպանելու Արտաշէսին:

Այդ վտանգաւոր բոլիին, Արտաշէսի ծծմօր որդին՝ Գիսակը յանկարծ վրայ է պրծնում ու իր կեանքի գնով ազատում Արտաշէսին:

Երբ Երևանդի այս վերջին յոյսն էլ է ջախջախւում և երբ նա տեսնում է իր զօրքի այդպէս չարաչար յաղթւելը, նստում է ձի ու սրնթաց փախչում դէպի Երևանդաշատ:

Ճանապարհին նա մի քանի տեղերում ձի է փոխում, որպէզի արագ փախչի ու թշնամու ձեռքը չընկնի, բայց քաջակորով Սմբատը մի գումարտակ զօրքով հալածում է նրան Մինչև Երևանդաշատի դռները:

Արտաշէսն այդ գիշեր մնում է պատերազմի դաշտում և գրաւում բոլոր այն աւարը, որ Երևանդը թողել էր այնտեղ: Նա երկու կողմից ընկած բոլոր զինւորների դիակները թաղել է տալիս ու այդ օրւան յիշատակի համար այդ տեղը Երւանդաւան՝ այսինքն Երևանդին վանած, փախցրած տեղ է կոչւում:

Հետևեալ առաւօտ, լուսադէմին՝ Արտաշէսն իր բանակով գնում է Երևանդաշատի վրայ: Նա կէսօրից առաջ հասնում է այնտեղ և հրամայում է իր զօրքերին կանչել—«Մարամա՛ս», այսինքն Մարն եկաւ: Դրանով Արտաշէսը յիշեցնում էր այն նախատինքը, որ Երևանդը հասցրել էր իրան:

Առաջին ուժեղ յարձակումից յետոյ, նախ պահապանները և ապա բերդի զօրքերն են անձնատուր լինում և պղնձէ դռները բաց անում: Արտաշէսի զինւորները ներս են խուժում, ուր նրանցից մէկը պատահամաբ, թրով Երևանդին սպանում է:

Արտաշէսը շատ վեհանձնութեամբ է վարում նրա զինակի հետ: Նա հրամայում է, իբրև մօր կողմից Արշակունու, թաղել նրան յարգանքով ու վրան մահարձան կանգնել:

Արտաշէսը Երևանդի յիշատակը բոլորովին ջնջելու համար, Երևանդաշատի անունը փոխում է և Մարմէս անունով:

Այնուհետև Սմատ Բիւբատեանը մանելով արքունական գանձարանը, այնտեղից վերցնում է Արտաշէսի հօր, Սանատրուկի թագը և բերում, դնում է իր սիրելի Արտաշէսի գլխին ու նրան թագաւոր պսակում հայոց աշխարհի վրայ:

41

Ա Ր Տ Ա Շ Է Ս Բ .

I

Արտաշէսի առաջին գործերը

Նոր թագաւորը գահ բարձրանալուց անմիջապէս յետոյ, իր առաջին պարտքն է համարում, իրան օգնող պարթևաց զօրքին մեծամեծ ու մոտառ նւէրներ տալ և ճանապարհել Պարսկաստան:

Իր խոստումունքի համաձայն, նա Արգամին Երկրորդական գահի հետ, շնորհում է նաև յակնթակապ պսակ, երկու ականջներին օղբ և մի ոտին էլ կարմիր կօշիկ: Բացի այդ, նա իրաւունք է տալիս նրան՝ թագաւորի

հետ սեղան նստելիս՝ գործածել ոսկի գդալ, պատանափաղ ու բաժակ:

Երիտասարդ թագակիրը չի մոռանում իր բարերար Սմբատին: Արտաշէսը նրան է յանձնում բոլոր հայ զօրաց սպարապետութիւնը, ինչպէս նաև արքունի պալատի վերակացութիւնը:

Իր ազատար Գիսակի որդուն, Ներսէսին էլ հողեր է տալիս և նախարարների կարգին է դասում ու նրա ցեղն անւանում է 'Իմախսեան, այսինքն՝ դէմքից կտրւած:

Մինչ այդ ժամանակ, Երևանդաշատից ոչ շատ հեռու, Բագաւանում քրմապետութեան պաշտօն էր վարում Երևանդի եղբայր Արւաղը, որն իր եղբօր թե ու թիկունքը, ինչպէս և Արտաշէսի էլ կատաղի հակառակորդն էր եղել:

Թագաւորի կարգադրութեամբ Սմբատը գնում է Բագաւան, բռնում է Արւաղին ու խիստ կերպով պատժում նրան: Նրա տեղ նա քրմապետ է նշանակում Մոգպաւսէ (մոգ պաշտող) անունով մի անձ, որն Ղրտաշէսի շատ մօտիկ բարեկամն էր: Յետոյ նա գրաւում է Երևանդի բոլոր հարստութիւնը, նրա 500-ի չափ ծառաները, մեհենական թանկագին իրերն ու զարդերը և բերում, յանձնում է թագաւորին:

Թագաւորը Արւաղի 500 ծառաները Սմբատին է պարգևում, իսկ գանձերի վրա աւելացնելով ուրիշ շատ արժէքաւոր ընծաներ՝ Սմբատի հետ ուղարկում է իր բարերար Դարեհ թագաւորին և յայտնում նրան իր սրտագին շնորհակալութիւնները:

Դրանից յետոյ Արտաշէսը, Երասխ գետի ափին, շինել է տալիս մի նոր քաղաք, զարդարում է նրան հոյակապ ու գեղեցիկ շէնքերով և իր անունով կոչում Արտաւա: Նա Երևանդաշատից այնտեղ է փոխադրում թագաւորական

գահը. նրան գարծնում է իր ժայռաքաղաքը և այնտեղ է տեղափոխում Բագարանում եղած բոլոր աստածների արձանները:

Այդ քաղաքի առևտուրի և արհեստների զարգացմանը նպաստելու համար, Արտաշէսն Երևանդաշատում բնակեցրեց շատ հրէաներին էլ բերում, բնակեցնում է Արտաշատում:

Արտաշէսի այդ զբաղւած ժամանակը, Հայաստանի սահմանների վրայ երևում են հռովմայեցի հարկահանները բազմաթիւ զօրքերով և պահանջում են իրանց հասնելիք հարկերը, սպառնալով, որ հակառակ դէպքում կը խուժեն Հայաստան և ամեն ինչ տակն ու վրայ կանեն:

Արտաշէսը հռովմէական ահազին լեգիոններին դիմադրելու պատրաստութիւն չունենալուն պատճառով կատարում է նրանց պահանջը և հաշտւում հռովմայեցոց հետ:

II

Արտաշէսն ու Սաթենիկը

Հագիւ էր պրծել Արտաշէսը հռովմայեցիներից, ահա Կովկասեան լեռնախանները, միացած վրացոց մի մասի հետ, արշաւում են Հայաստան և սկսում ասպատակել հայոց երկիրները:

Արտաշէսն այս անգամ հաւաքում է իր զօրքերն ու հասնում Կուր գետի ափը, ուր առաջին ճակատամարտին յետ է մղում թշնամիներին, որոնք գնում, բանակ

Ֆն դնում գետի ձախ ափին: Այդ պատերազմում Արտաշէսը գերի է վերցնում Ալանաց թագաւորի որդուն:

Ծերունի թագաւորը ղեսպանների միջոցով աղաչում, պաղատում է, որ Արտաշէսը բարեկամանայ իրեն հետ և վերադարձնի գերի ընկած որդուն, բայց Արտաշէսը մերժում է:

Արտաշէսի միտքը սակայն փոխւում է, երբ Կուր գետի ափին երևում է Սաթենիկը՝ ծերունի և վշտահար թագաւորի գեղեցիկ ու աննման աղջիկը: Արքայազուստը ձայն է տալիս Արտաշէսին և ասում.

— Ով մեծ և ազնիւ թագաւոր, ազատիր իմ սիրելի եղբօրս, միթէ հաճելի են քեզ իմ թշաւո հօրս օրն ի բուն թափած արցունքները: Վայել է, որ երկու դրացի ազգերն այդ կերպ միմեանցից վրէժ լուծեն: Աղաչում եմ, զթա՛, ողորմի իմ ալեգարդ հայրիկիս ու նւիրիր ինձ իմ սիրելի եղբօրս:

Սաթենիկի խելօք և անուշիկ խօսքերը, մանաւանդ նրա աննման գեղեցկութիւնը՝ հայոց երիտասարդ թագաւորի սիրտն են շարժում և նա անմիջապէս աջատ է արձակում Սաթենիկի եղբօրը: Ալանների վրաններում տիրում է չափից դուրս ուրախութիւն:

Հայոց թագաւորը հէնց այդ րոպէին հաւանելով աննման Սաթենիկին, Սմբատի խորհրդով, ղեսպաններ է ուղարկում Ալանաց թագաւորի մօտ և արքայազուստին իրեն կնութեան է ուղղում:

Համաձայնութիւնն առնելուց յետոյ, Արտաշէսն Ալանաց թագաւորին ընծայ է ուղարկում շատ ոսկի և կարմիր մորթ, որ լեռնախանների մէջ խիստ յարգի էր: Ապա Սմբատն և ուրիշ շատ նախարարներ, արքայազուն իշխանների և իշխանուհիների հետ, անցնում են գետը և

գնում մեծ փառքով ու պատուով Սաթենիկին—հայոց թագուհուն՝ բերում Արտաշէսի վրանը:

Արտաշէսն Ալանաց թագաւորի հետ դաշն կապելուց յետոյ, վերադառնում է Արտաշատ, ուր սարքում է ճոխ հարսանեկան հանդէսներ, որոնց մասին Գողթան երգիչները շատ գեղեցիկ երգեր են երգել:

III

Արտաշէսի բարեկարգութիւնները

Արտաշէսի աչքի ընկնող և փայլուն գործն եղել է այն, որ նա ամեն միջոց գործ է դրել և նպաստել հայ ժողովրդի յառաջդիմութեանը:

Արտաշէսն օտար երկիրներից բազմաթիւ գաղթականներ է բերել տալիս ու բնակեցնում Հայաստանի անմարդաբնակ վայրերում:

Տարիների ընթացքում այդ տեղերում, գիւղեր ու ագարակներ են շինում, և որպէսզի մէկի հողը միւսի հողերի հետ չը խառնուի, Արտաշէսը հրամայում է որոշ սահմաններ գծել և սահմանազուխների վրայ քառակուսի քարեր տնկել:

Արտաշէսն որոշ կարգ-կանոն մտցնելով հողերի բաժանման մէջ, մեծ զարկ է տալիս երկրի մշակութեան գործին—երկրագործութեան:

Նա, բացի այդ, մեծ ուշադրութիւն է դարձնում արհեստների ու զիտութեան վրայ:

Հաղորդակցութեան միջոցները նրա օրով աւելի ևս կանոնաւորւում են, նա բազմաթիւ կամուրջներ է շինել

տալիս, հրամայում է ծովափների ու գետերի վրայ նաւակներ բանեցնել և վերջապէս ցամաքի վրայ, երթևեկութեան համար՝ ուղիղ և հարթ ճանապարհներ է շինել տալիս:

Ժողովրդական երգիչների երգածի համաձայն, Արտաշէսի օրով, երկիր չէր մնացել, որ անմշակ լինէր, մարդ չէր մնացել, որ պարսպ ու անգործ շրջէր:

Մինչև Արտաշէսի օրերը հայերը գրի գործածութեան հետ ծանօթ չէին, ինչպէս նաև տարիների, ամիսների, շաբաթների հաշիւը պահելու սովորութիւն չունէին: Նա առաջինն է եղել, որ մտցրել է այդ բոլորը հայոց մէջ և այդպիսով նպաստել հայ ժողովրդի մշաւոյր յառաջագիմութեանը:

IV

Արտաշէսի վերջին օրերը եւ Արտաւազը

Մինչև այժմ, ինչպէս տեսանք, Արտաշէսը գրեթէ իր բոլոր գործերում յաջողութիւն է գտել. բայց այդ այնքան սիրւած: յարգւած մարդն էլ, ծերութեան հասկում ունեցել է իր ընտանեկան շատ ցաւերն ու հոգսերը:

Նրան մեծ վիշտ պատճառել են իր որդիները: Մրանցից Արտաւազը բնաւորութեամբ մի չար ու նախանձոտ մարդ է եղել, որ դրա համար էլ ամբողջ իր կեանքն եղել է չարութիւնների մի օղակ:

Նախանձելով Արգամի երկրորդական գահի և բարձր պատւի վրայ, նա զրգոում է հօրը Արգամի դէմ, ասե-

լով, որ իբր Արգամը աչք է ունեցել թագաւորական իշխանութեան վրայ:

Բանն այնտեղ է հասցնում, որ թագաւորը վերջապէս խլում է Մուրացան ցեղից Նրկրորդութիւնը և տալիս Արտաւազդին: Դրանով սակայն չի գոհանում նա:

Մի անգամ՝ Արտաշէսն ու իր որդիները, երբ Արգամի մօտ ճաշի էին, ավքայորդիներն աղմուկ են բարձրացնում, թէ Արգամը թագաւորի դէմ դաւադրութիւն է սարքել և ուզում է թագաւորին սպանել: այդ պատրուկով նրանք թափւում են ծերունի նախարարի վրայ, ծեծում են ու մազերից քաշկոտում:

Արտաշէս սաստիկ վրդոված դառնում է Արտաշատ և իր Մաթան որդուն յանձնում է մի գունդ, որ գնայ և Արգամին պատժէ: Նա գնում է և Արգամի ցեղը կոտորում, պալատն այրում ու ստացւածքն էլ արքունիք է գրաւում:

Դրանից յետոյ հազիւ թէ թագաւորի ու Արգամի միջև հաշտութիւն էր կայացել ու վերջինն իր կալածները յետ ստացել, երբ Արտաւազդ վճռում է գրաւել Արգամի Նախիջևան քաղաքը և Նրասի գետի հիւսիսային կողմն ունեցած կալածները: Արգամի որդին չի կարողանում տանել այս բոլոր անարգանքներն ու զրկանքները և ապստամբում է: Արտաւազդ յարձակւում է նրա վրայ և յաղթելով Մուրացաններին՝ կոտորում է այդ ամբողջ ցեղը. նա չի խնայում նոյնիսկ ալեղարդ ծերուկին՝ Արգամ նախարարին:

Արտաւազդ Մուրացանների հետ իր գործն այսպէս վերջացնելուց յետոյ, աչք է դնում Սմբատ Բիւրատեանի պաշտօններին ու հարստութեան վրայ և ուզում է սպա-

նել այն մարդուն, որ իր հօր խնամակալը, ազատարարն ու թագաւորեցնողն է եղել:

Թագաւորն իմանալով Արտաւազդի այդ չար միտքը, սաստիկ յուզւում, վրդովւում է, բայց խոհեմ ու վեհանձն Սմբատը, իր յօժար կամքով թողնում է իր բոլոր պաշտօններն ու հեռանում դէպի Կորդաց աշխարհը: Այդպիսով Արտաւազդը դառնում է հայոց զօրքերի սպա-րապետ:

Նա արդէն հասել էր Փառքի գագաթնակէտին, մընում էր միայն, որ թագաւոր դառնար:

Արտաւազդի միւս եղբայրները, սակայն, անգործ չեն մնում, նրանք էլ իրանց կանանց թելադրութեամբ սկսում են խիստ կերպով բողոքել իրանց եղբօր դէմ, որ պետական բոլոր բարձր պաշտօնները ինքն էր սեփական կանացրել:

Արտաշէսը իր որդիներին խաղաղացնելու համար, Իւրաքանչիւրին մի-մի պաշտօն է տալիս: Վրոյրին՝ արքունի պալատի հազարապետ, իսկ Մաթանին՝ քրմապետ է նշանակում: Յետոյ իր ամբողջ զօրքը չորս մասի է բաժանում, որի արեւելեան մասը յանձնում է Արտաւազդին, Արեւմուտքինը՝ Տիրանին, հիւսիսայինը՝ Զարեհին, իսկ հարաւինը՝ Սմբատ Բազրատունուն:

Այնուհետև Արտաշէս լսելով, որ հռովմայեցւոց պետութեան մէջ խռովութիւններ են ծագել, ապստամբելու համար առիթ է համարում և դադարեցնում է հարկ տալ:

Հռովմայեցիք սրտնեղած, բազմաթիւ զօրքով, Հայաստանի արեւմտեան կողմից վրայ եի տալիս ու Տիգրանի հետ կռիւ բռնւելով՝ հալածում են նրան մինչև Բասենի հովիտը: Այնտեղ են հասնում Արտաւազդն ու

Չարեհր իրանց բանականերով և պատերազմը նորոգում: Հռովմայեցիք սրանց էլ են խիստ նեղը գցում, Վերջին ըողէին պատերազմի դաշտն է գալիս ծերունի և փորձ-
ած Սմբատն ու իր թարմ ոյժերով թշնամիներին ջարդում է և մինչև Կապադովկիայի սահմանները փախցնում:

Այս յաղթութիւնից ոգևորւած՝ հռովմայեցոց հալա-
տակ ուրիշ ազգերն էլ ապստամբութեան դրօշ են բարձ-
րացնում և մերժում հարկ տալ: Այդ ժամանակ հռովմա-
յեցոց գահի վրայ բարձրանում է մի նոր կայսր, որն
անցնելով հռովմէական բազմաթիւ լեզէօնների գլուխ,
յարձակւում է ապստամբների վրայ ու առանձին-առան-
ձին նորից հալատակեցնում նրանց:

Արտաշէսը վտանգի առաջն առնելու համար, շտա-
պում է թանկագին ընծաներով գնալ կայսեր մօտ և նե-
րողութիւն խնդրելով՝ խոստանում է ոչ միայն ապագայ,
այլ և չվճարւած տարիների հարկերն էլ վճարել:

Այնուհետև նա մինչև իր մահը, հաւատարիմ է մը-
նում հռովմայեցիներին:

V

Արսաւեսի եւ Արսաւազդի մահը

Վերոյիշեալ պատերազմից յետոյ, Արտաշէսը հռով-
մայեցոց կայսեր առաջարկով մեկնում է պարթևաց եր-
կիրը, որպէսզի դադարեցնէ պատերազմը և հաշտեցնէ

Հուռոյ կողմերին, բայց ճանապարհին Մաւանդ գաւառի
Բակուրակերտ աւանում սաստիկ հիւանդանում է:

Այդտեղ էր գտնւում Արեղեան տոհմի Արադոյ ա-
նունով նախարարը, որ մի շատ կեղծաւոր ու շողոքոթող
մարդ էր: Նա շատ էր խնդրում, ազաչում Արտաշէսին,
որ հրաման տայ իրան՝ գնալ Երիզա աւանը և նրա ա-
ռողջութեան համար աղօթել Անանիս աստուծուն:

Արտաշէսը թոյլ է տալիս Արեղոյին գնալ Երիզա,
բայց նա դեռ չվերադարձած՝ ծերունի թագաւորը մեռ-
նում է:

Դառը կսկիծով է լսում հայ ժողովուրդը իր թագա-
ւորի մահը, լսում են նաև արքայորդիներն ու նախարար-
ները:

Ամեն կողմ սուգ է տիրում, ամեն մարդ լաց է լի-
նում: Արտաշէսին մինչև այդ չտեսնւած կերպով են
թաղում: Անթիւ, անհամար ժողովուրդ էր գնում նրա
դագաղի առաջից ու յետեից:

Որդիներն ու ազգականները, նախարարներն ու ղին-
ւորականները նոյնպէս շարան-շարան՝ հետևում էին դա-
գաղին:

Առջևից գնում էին փողանաւները, ետեից լալկան
կանայք, որոնք տխուր և քաղցրաձայն երգում ու փառա-
բանում էին Արտաշէսի կատարած զործերն ու քաջու-
թիւնները: Դրանց հետևում էին զօրքերն և ամբոխը:

Հօր դագաղի վրայ էլ Արտաւազը ցոյց է տալիս իր
նախանձոտ ու չար ոգին: Նա տեսնելով ժողովրդի կողմից
իր հօր ցոյց տրւած այս անսկարագրելի սէրը՝ ասում է.
«Հայր, դու գնացիր և քեզ հետ տարիր ամբողջ աշխարհը,
ես էլ մեծ, աւերակներով վրայ թագաւորեմ»:

Նկ. 38. Յանկարծ Արտաւազգն անունին է զլորում:

Արտաշէսի յեռնելուց յետոյ, իր ժառանգը, Արտաւազը զառնում է Հայաստանի թագաւոր. Պատմում են, որ մի օր Արտաւազը որսի գնալիս, երբ Արտաշատի կամրջովն էր անցնում, խելացնորւում է և զլորւում մի խոր անդունդի մէջ և անյայտ կորչում:

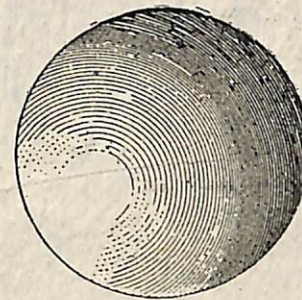
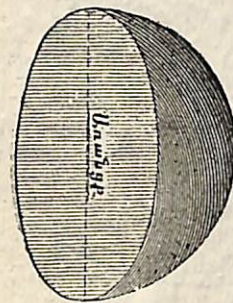
1871
The following is a list of the
names of the persons who
were present at the
meeting of the
Board of Directors
of the
Company, held on
the 1st day of
January, 1871.

րութիւնն է՝ 5°: Ասացէ՛ք ինքներդ, Թիֆլիսի եւ Բագուի ժամանակի մէջ եղած տարբերութիւնը քանի՞ րոպէ է:

ԿԻՍԱԳՆԴԵՐԻ ՔԱՐՏԷԶ:—Երկրի վրայ գտնւող զանազան վայրերի աշխարհագրական երկայնութիւնը և լայնութիւնն իմանալուց յետոյ կարելի է նշանակել գլոբուսի և քարտէզի վրայ: Որպէսզի քարտէզի վրայ կարելի լինի գծագրել ամբողջ երկրագունդը, վերջինս սովորաբար որևէ միջօրէականով բաժանում են երկու՝ արեւելեան եւ արեւմտեան կիսագնդերի. ամեն մի կիսագնդի համար գծագրում են առանձին աստիճանացանց — արեւելեան կիսագնդի համար աջ կողմը, արեւմտեան

Նկ. 59. Գունդ և կիսագունդ

կիսագնդի համար՝ ձախ կողմը: Ապա՝ ամեն մի գծած գուգահեռականի մօտ նշանակում են մի թիւ, որ ցոյց է տալիս թէ գուգահեռականը քանի՞ աստիճան է հեռու հասարակածից: Միջօ-

րէականների վրայ ևս նշանակում են, թէ նրանցից ամեն մէկը քանի՞ աստիճան է հեռու գլխաւոր միջօրէականից: Իբրեւ գլխաւոր միջօրէական ընդունւած է համարել այն, որ անցնում է Մեծ Բրիտանիայի (Անգլիա) Գրինիչ քաղաքի վրայով. դրա համար էլ այդ միջօրէականը կոչւում է Գրինիչի միջօրէական: Շատերը գլխաւոր միջօրէական ընդունում են այն, որ անցնում է Փերըօ կղզու վրայով (Աֆրիկայի արեւմտեան կողմում):

Երբ աստիճանացանցը պատրաստ է՝ նրա վրայ պայմանական նշաններով գծագրում են ծովերը, ցամաքները, գետերը, լճերը, և այլն: Այդ ամենը նշանակել կարելի է միայն այն ժամանակ, երբ ամեն մի վայրի աշխարհագրական երկայնութիւնը և լայնութիւնը յայտնի է արդէն:

Կիսագնդերի քարտէզին նայելով պիտի յիշել. առաջին՝ որ

ԿԱՐԵԻՈՐ ՎՐԻՊԱԿ

81 և 82 թւերով երկու անգամ են նշանակւած երեսները: Երկրորդ անգամայ նշանակւածները պիտի ուղղել 76 և 77 ու պիտի կարդալ 75-րդ երեսից անմիջապէս յետոյ: Իսկ 83 և 84 երեսները միանգամայն աւելորդ են:

ԳԻՃՃ Է 2 ր. 50 կ.

4

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0428700

15716